

INHOUD

1. Inleiding	1
2. Samenvatting onderzoeksresultaten 1997	2
3. Samenvatting onderzoeksresultaten 2000	10
4. Overzicht van de geraadpleegde bronnen	14
5. Overzicht van reisliteratuur met vermeldingen van de Oranjezaal	57

1 INLEIDING

Voorafgaande aan de restauratie van de Oranjezaal van het Paleis Huis ten Bosch in 1998-2001, vindt in 1997 een uitgebreid bronnenonderzoek plaats. De beoogde restauratie omvat de totale uitmonstering van de Oranjezaal, bestaande uit de schilderijen op doek, de plafondschilderingen op de gewelfvakken, de geschilderde architectuur en tenslotte de tamboer en het gewelf van de koepel.

Doel van dit onderzoek is de restauratie- en onderhoudsgeschiedenis van de verschillende onderdelen van de Oranjezaal door middel van archiefonderzoek in kaart te brengen. De bevindingen in dit rapport staan niet op zichzelf, maar dienen de restauratoren ter ondersteuning bij hun research.

Paragraaf 2 bevat een chronologische samenvatting van de belangrijkste bevindingen van het onderzoek voor de verschillende onderdelen van de Oranjezaal. Daarbij nemen de vondsten met betrekking tot het onderhoud van de schilderijen een centrale plaats in. Zij vormen de kern van het onderzoek en van de opdracht, en zijn in de eerste plaats van belang voor het onderzoek van de restauratoren.

Tijdens de restauratie van de totale uitmonstering van de Oranjezaal blijkt aanvullend onderzoek naar de ontstaans- en onderhoudsgeschiedenis gewenst. De vraagstelling bij het onderzoek in 2000 is gericht op de inrichting en uiteindelijke afwerking van de zaal. Hiertoe dient de ontstaansgeschiedenis van het schilderijenensemble (her-)onderzocht te worden. Tevens bestaat de behoefte aan informatie over eventueel vroegere, vóór 1767 uitgevoerde restauraties. Een samenvatting van dit onderzoek is opgenomen in paragraaf 3.

De geraadpleegde archieven bevinden zich in het Nationaal Archief (NA), het Koninklijk Huisarchief (KHA) en het archief van de Rijkgebouwendienst (RGD), alle te Den Haag; het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ; tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, RCE) en het archief Kunstbescherming, beide in Amersfoort en het archief van het Centraal Laboratorium (CL; tegenwoordig berustend bij RCE) te Amsterdam. Een volledig overzicht van de geraadpleegde bronnen in chronologische rangschikking is als paragraaf 4 toegevoegd.

Een tweede overzichtsdokument in paragraaf 5 bevat citaten uit buitenlandse reisliteratuur waarin de Oranjezaal wordt genoemd of beschreven.

2 SAMENVATTING ONDERZOEKSRÉSULTATEN 1997

2.1 RESTAURATIES SCHILDERINGEN

1767 - De eerste vermelding van een uitvoerige restauratie van de schilderijen in de Oranjezaal dateert uit 1767, ruim een eeuw na haar ontstaan. De restauratie werd uitgevoerd door de kunstschilder en restaurator Jan van Dijk in opdracht van prins Willem V. Het aanzienlijke bedrag van 1995 ponden lijkt in eerste instantie hoog voor de verrichte werkzaamheden, omschreven als 't schoonmaken en repareren van de schilderijen in 't Huys in 't bosch'. Dat het hier inderdaad om de schilderijen in de Oranjezaal gaat, blijkt uit zijn *Beschrijving der schilderijen in de Oranjezaal van het Vorstelijke Huys in 't Bosch*, dat eveneens uit 1767 dateert. Hierin schrijft Van Dijk 'dat hij de schilderijen in de Oranjezaal in haaren eersten luister heeft mogen herstellen' en dat ze 'tegenwoordig wederom zoo schoon van Couleur als of dezelve eerst geschildert waaren'. Of met het 'repareren' aan bedoelen gedacht kan worden is onzeker, omdat de term 'verdubbelen' al voorkomt op rekeningen voor de stad Amsterdam, eveneens door Van Dijk verricht. De hoogte van het bedrag zou echter ingrijpender methoden dan schoonmaken en repareren impliceren. (NA, 1.08.11, inv.nr. 902, f. 55)

1806 - De tweede restauratie van de schilderijen vindt plaats in 1806, in de periode dat het paleis wordt bewoond door raadpensionaris Schimmelpenninck. In genoemd jaar ondergaat de Oranjezaal een belangrijke verandering, waarbij de schouw plaats moet maken voor een doorgang naar de Japanse zaal. De nieuwe deuren worden beschilderd door de kunstschilder C. van Cuylenborgh. Voor het 'schoonmaken, retoucheeren en vernissen der Oranjezaal en coupel' wordt 1803 gulden betaald aan meester-schilder en kunst koper P.C. Huybrechts. (NA, 1.08.11, inv.nr. 9192.4, f. 34)

1855 - Vijftig jaar later ondergaan de schilderijen opnieuw een restauratie. Nicolaas Hopman geeft op één na alle schilderijen een behandeling van 'afwaschen, uithalen en vernissen'. Het grote schilderij van Honthorst boven de tuindeuren, voorstellende *Het huwelijk van Frederik Hendrik en Amalia van Solms*, wordt evenwel 'van 't agter doek afgenomen, geplet, verdoekt en opgespannen' (cat. nr. 26) De vermelding op de rekening van 'een stuk in gezet gestopt en bij geschilderd' heeft vermoedelijk ook betrekking op dit doek. Mogelijk was deze schildering al een keer bedoekt, gezien de vermelding 'van 't agterdoek genomen'. Deze eventuele bedoeking wordt echter niet gevonden in de geraadpleegde archieven.

Hopman beperkt zich bij zijn werkzaamheden niet tot de schilderijen maar geeft eenzelfde behandeling van 'afwaschen, uithalen en vernissen' aan de vergulde lijsten, de acht zijtogen met wapens boven de schilderijen, vier dito boven de herauten en de staande wand van de koepel. Tenslotte voert hij reparaties uit aan de deuren, aan een van de herauten, een paneel in het plafond boven de tuindeuren en wordt het plafond van de koepel 'geplakt, gestopt en bijgeschilderd'.

Voor de grote Honthorst wordt door de timmerman een spieraam en een nieuw doekraam geleverd. (KHA, E 9 a III b inv.nr. 70, oktober 1855, nr 35)

Dat de bedoeking niet was voorzien blijkt uit het volgende: 'het gedeelte der beschildering, welke zich boven de ramen van de zaal bevindt, vordert noodwendig eene verplakking of overdoeking; daar echter dit werk niet in de aanneming begrepen is en dat de gelegenheid hiertoe thans gunstig is, geef ik mij de eer de Hofcommissie in overweging te geven van 's

Konings magtiging tot het doen overdoeken van het beschadigde schilderwerk te vragen'. (KHA, E 1 b II b, inv.nr. 17; 26.8.1855, nr 253)

1897 - In 1897 voert de zoon van Nicolaas Hopman, W.A. Hopman, een restauratie van de schilderijen van de Oranjezaal uit. Het gaat hierbij om schoonmaken en vernisherstel van alle wandschilderingen, behalve het doek van Van Thulden, met de voorstelling van *Willem II ontvangt de Akte van Survivantie* (cat. nr. 18). Deze schilderij wordt verdoekt, schoongemaakt, gerestaureerd, op een nieuw raam gespannen en vernist in het atelier van Hopman te Bussum. (KHA, E 9 a III b, inv.nr. 114, juli 1897, nrs 28, 29)

In een ander document wordt de slechte conditie van het doek vermeld, 'verdoekt en weder geplaatst, al de overige doeken schoongemaakt en opnieuw gevernist'. (KHA, E 9 a IV A, inv.nr. 5, 12-17.4.1897)

1903 - Slechts korte tijd later worden de schilderstukken in de Oranjezaal (313 m²) opnieuw 'afgewassen' door de Haagse restaurator C.F.L de Wildt. (KHA, E 9 a III b, inv.nr. 122, maart 1903, nr 58)

1940-1946 - Een turbulente periode uit de historie van de Oranjezaal vormen de oorlogsjaren 1940-45. Nog voor het begin van de oorlog worden de schilderijen gedemonteerd en opgeborgen onder de vloer van de zaal, met medewerking van de directeur van het Mauritshuis, prof. W. Martin en de heren Traas en Van der Beek, respectievelijk restaurator en medewerker van het museum Mesdag. De grote Jordaens wordt opgerold op een grote houten rol met een diameter van 58 cm, evenals de grote Honthorst en Van Thulden die op een kleinere rol worden geplaatst. Op last van de Inspectie Kunstbescherming worden de schilderijen in 1941 vervoerd naar een schuilkelder in de duinen bij Zandvoort. Een jaar later moet deze bunker worden ontruimd en worden de schilderijen naar de nieuw gebouwde bomvrije bunker te Paaslo bij Steenwijk overgebracht. In twee transporten keren de schilderijen in februari en april 1946 terug in de Oranjezaal. Alle schilderijen blijken in eerste instantie onbeschadigd te zijn.

Volgens de rapportage van de Inspectie Kunstbescherming blijkt bij het ontrollen van de grote Jordaens (cat. nr. 32), dat mede ten gevolge van vroeger uitgevoerde werkzaamheden, enige herstellingen nodig waren. Deze worden uitgevoerd door de genoemde restaurator J.C. Traas van het Mesdagmuseum en zijn medewerker W.J. van der Beek. Het doek wordt van nieuwe zijranden voorzien, terwijl ook een spieraam wordt aangebracht om het doek op de gewenste spanning te kunnen brengen. (KHA, E 9 a I b, inv.nr. 35, 14.10.1946, nr 223)

In 1946 verzoekt Traas om drie liter 'blanke vernis van uitnemende kwaliteit' bij de firma Talens, ten behoeve van het onderhoud van de schilderijen in de Oranjezaal. Zeer waarschijnlijk gaat het hier om de zgn. Rembrandt schilderijvernis van Talens. Het is niet waarschijnlijk dat met deze betrekkelijk geringe hoeveelheid, ondanks de omschrijving door Traas, alle schilderijen van een vernis werden voorzien. Misschien werd alleen op de grote Jordaens waaraan herstellingen waren verricht, een nieuwe vernis aangebracht. Als extra argument voor het verzoek om vernis in deze tijd van schaarste, wordt gewezen op het unieke moment: 'Anderzijds komt het in de loop der eeuwen maar hoogst zelden voor, dat dergelijke kunstwerken worden gedemonteerd; het is thans een unieke gelegenheid de schilderijen goed te voorzien'. (KHA, E 9 a I b, inv.nr. 35, 12.3.1946, nr 61)

1952 - Een krantenbericht uit 1952 maakt melding van een verdoeking, die abusievelijk wordt toegeschreven aan een schilderij van Jordaens. Het betreft hier echter opnieuw de grote Honthorst boven de tuindeuren (cat. nr. 26). Nadere gegevens omtrent deze bedoeking ontbreken vreemd genoeg in alle archieven. Omdat Traas in deze jaren een van de

belangrijkste restauratoren was en hij een groot aantal schilderijen op het Huis ten Bosch restaureerde, mag verondersteld worden dat hij de bedoeking verzorgde. Uit een mondeling contact met de weduwe Traas wordt dit vermoeden bevestigd, al weet zij niet welk doek het met name betrof. (RCE, PD 741 HTB, 1943-1969; Provinciale Zeeuwse Courant, 20.10.1952)

1954 - Tijdens het onderzoek naar de conditie van het muurwerk van Huis ten Bosch wordt in de Oranjezaal een aantal schilderijen gedemonteerd, waarbij de raamwerken hersteld en gedeeltelijk worden vernieuwd. Het is onbekend welke doeken het hier betrof.

1980 - Als gevolg van een nalatigheid van de aannemer inzake de afdekking van het muurwerk tijdens een schimmelwerende behandeling van het paleis, lopen de schilderijen aan de noordwand van de Oranjezaal beschadigingen op. Het gaat hier om de beschildering op het gewelfvak, waarbij door het binnendringende water de verf en de vernis zijn aangetast en blindgeslagen. De hierop voorgestelde restauratiemethode van restaurator N. van Bohemen omvat vernisafname en regeneratie van de verf en eventueel bijschilderen, waarna een nieuwe vernislaag aangebracht zou worden.

Het doek van Van Thulden met *De Nederlandse Maagd biedt Frederik Hendrik het opperbevel aan* (cat. nr. 16) vertoont dezelfde verschijnselen als de schildering op het gewelf. Daarbij wordt geconstateerd dat het niet uitgesloten is dat door krimpen van het linnen de verf loslaat van de draaggrond. De behandeling van de beschadiging is gelijk aan die van de voornoemde schildering. Tenslotte loopt ook het *Deel van de triomfstoet, met offerstier* van De Grebber (cat. nr. 22) dezelfde schade op en wordt eenzelfde restauratievoorstel gegeven: afname van de aangetaste vernis, regeneratie van de verf, aanbrengen bijschilderingen en slotvernis.

De restauratiedata op een rij plaatsend, valt de regelmaat van de intervallen op. De vermoedelijk eerste restauratie vindt honderd jaar na het ontstaan van het schilderijenensemble plaats. Daarna ligt er telkens een periode van een kleine vijftig jaar tussen de volgende drie restauraties (respectievelijk 49, 49 en 42 jaar). Na deze restauraties wordt dit ritme duidelijk verstoord. Er is dan echter ook geen sprake meer van allesomvattende restauraties, zoals de eerste vier dat wel waren. In de twintigste eeuw wordt alleen dan gerestaureerd wanneer de omstandigheden (oorlog) of bepaalde duidelijke schades om partieel herstel vragen. De restauratiefrequentie van de schilderijen toont aan dat alleen al om deze reden een allesomvattende 'onderhoudsbeurt' na 100 jaar zeker op zijn plaats is.

2.2 CONDITIE SCHILDERINGEN

In de archieven worden enkele losse observaties gevonden over de conditie van de schilderijen, die niet in verband staan met restauraties. Om die reden worden deze hieronder apart vermeld.

. Van Thulden: *De opvoeding van Frederik Hendrik* (cat. nr. 10): geen specifieke beschadiging vermeld, echter de beschadiging was zodanig dat de bedoelde herplaatsing van dit schilderij op zijn oorspronkelijke plek niet werd uitgevoerd vanwege de plaatsing in het volle licht. (KHA, E 9 a 1 b inv.nr. 35: 22.5.1946, nr 45)

. Jordaens, *De triomf van Frederik Hendrik* (cat. nr. 32): geen specifieke beschadiging vermeld echter de RGD vroeg in 1976 advies aan het Centraal.Laboratorium inzake het herstellen van het beschadigde schilderij 'De Triomf'.(archief CL, 29.3.1976)

. Van Thulden, *Deel van de triomfstoet, met bloemenstrooiende vrouwen en een olifant* (cat. nr. 23): doek uitgezakt. (RCE, PD 10.206 (1.853.1), HTB, 1980-83: 7.5.1979, TNO-rapport)

. Van Thulden, *De smidse van Vulcanus* (cat. nr. 05): op het doek linksonder (1,70 m vanaf vloer, midden) een kras, groot 10 cm. Aan de bovenkant een gat van 4 cm. (RGD, G 036: HTB, Bouw X: 1980: 10.3.1980: werkomschrijving middendeel HTB, Rapportage E. Mösenbacher, 1986)

. Uit een brief van de Rijksgebouwendienst aan de Intendant der Koninklijke Paleizen betreffende de uitvoering van werkzaamheden werd in 1989 vermeld: 'restaureren van de bevestiging van de schilderijen in de Oranjezaal, zodat afscheuren van doek wordt voorkomen. Restaureren overige gebreken in de schilderijen zoals scheuren en loszittende verflagen'. Het is onduidelijk of deze restauraties ook daadwerkelijk zijn verricht. (RGD, SSA HTB, doos 592, 1986-1989)

2.3 CONDITIE DRAGER SCHILDERINGEN

De conditie van het muurwerk achter de schilderijen van de Oranjezaal, feitelijk de 'drager' van het ensemble, blijkt al lange tijd slecht te zijn.

In het artikel uit de Zeeuwse Courant van 1952 wordt hiervan al melding gemaakt: 'Aan de binnenzijde van de koepel zelf had zich zwam ontwikkeld; de achterzijde van de Oranjezaal - het hart van het gebouw - was ingeregend en door het vocht ontzet, muren stonden op en zo is deze restauratie een strijd tegen bederf en vocht geworden'. (Provinciale Zeeuwse Courant, 20.10.1952)

Inderdaad blijkt tijdens de restauratie in de jaren 1950, dat het Huis ten Bosch door schimmels en zwammen is aangetast. Door onvoldoende en ondeugdelijke hemelwaterafvoer gevoegd bij de slechte conditie van het metselwerk aan het exterieur en een constructief slechte aansluiting van de achttiende-eeuwse aanbouw ter plaatse van de vestibule, konden de muren en houten onderdelen een goede voedingsbodem vormen voor de huiszwam (*Merulius lacrimans*). Ook in de Oranjezaal hebben de schimmels en zwammen ernstige schade aangebracht. De getroffen schilderstukken betreffen in eerste instantie de schilderijen op hout in de gewelfvakken en de koepel. Geadviseerd wordt om de aangetaste schilderstukken te behandelen met een fungicide: een zwakke oplossing van een kwikzout of met een organisch preparaat als pentachlorophenol. Een grondige en zorgvuldige ontsmetting is noodzakelijk in verband met uitbreiding en eventuele opleving van deze hardnekkige kwaal. Het enige schilderstuk dat expliciet wordt genoemd met betrekking tot de schimmelschade, is het achthoekig portret van Amalia van Solms in de koepel (cat. nr. 42), waarvoor een conservering met een kleurloos middel wordt geadviseerd. Daarbij is het noodzakelijk een goede ventilering achter het paneel te bewerkstelligen. (KHA, E 9 a IV C, inv.nr. 22)

In verband met de inspectie van het muurwerk achter de schilderijen in de Oranjezaal worden door Traas in 1953-54 verschillende schilderijen voor nader onderzoek gedemonteerd. Onbekend is echter om welke schilderijen het ging.

In 1979 vindt opnieuw een onderzoek plaats door TNO naar de toestand van de Oranjezaal, met name naar de vochtigheidsgraad in de lijstwerken en achter de panelen. De situatie van het hout bleek toen gezond; er bevinden zich alleen schimmels op de vergulde pilasters. De enige maatregel die wordt getroffen bestaat uit het wegwassen van de schimmels op het kapiteel rechts van de deur naar de Japanse zaal. (RGD, G 038, HTB, Algemeen III, 1979, 25.1.1979; RCE, PD 2683, HTB, 1977-79, bijlagen) In 1980 worden houtverduurzamingswerkzaamheden in de Oranjezaal met het middel Gloria uitgevoerd. (RGD, G 039 HTB, Alg. V, 1980, 23.5.1980)

Er tekent zich een zeker verband af tussen de bovengenoemde aantasting van de schil van het gebouw en bepaalde klimatologische schade die aan de schilderijen werd geconstateerd. Vooral de schilderijen aan de zuid- en de noordwand vertonen aantastingen die lijken te corresponderen met de zwakke delen van het muurwerk. Hierop duiden althans de ingrijpende restauraties aan de schilderijen op deze plaatsen. Met name de grote Honthorst moet van de slechte conditie van het muurwerk aan de tuinzijde te lijden hebben gehad. Dit schilderij werd in een tussentijd van honderd jaar tenminste tweemaal bedoekt, en mogelijk vond een vroegere bedoeking al plaats in 1767, gelet op de interval van honderd jaar, of in 1806. En ook nu, in 1997, is de schade aan deze schilderij aanzienlijk. Een conclusie luidt dan ook dat restauratie van de klimatologische schade aan de schilderijen alleen zinvol is wanneer ook de oorzaak wordt weggenomen door de conditie van de schil, het achterliggende muurwerk, te verbeteren.

2.4 RESTAURATIES TAMBOER EN KOEPEL

In tegenstelling tot de min of meer regelmatig terugkerende restauraties van de doeken in de zaal, ondergaan de schilderijen van de tamboer en de koepel slechts enkele, althans gedocumenteerde, opknabbeurten. De belangrijkste oorzaak hiervoor is waarschijnlijk de minder prominente plaats van deze onderdelen binnen het decoratieprogramma van de Oranjezaal. Hierdoor werd zichtbare aantasting mogelijk minder snel als storend ervaren. De slechte klimatologische omstandigheden in de lantaarn leiden echter tot een relatief snel verval. De schilderijen staan hier veel en intensief bloot aan direct zonlicht, terwijl door de sterke temperatuurwisselingen, condensvorming en lekkage de houten dragers van de schilderijen veel hebben te lijden.

Omdat de restauraties van de tamboer en de koepel in enkele gevallen samenvallen, is gekozen voor een samenhangende, chronologische ordening van de gegevens.

1806, 1855 - De eerste twee vermeldingen van een restauratie van de tamboer blijken samen te vallen met de restauraties van de schilderijen in de zaal. In de rekening van Huybrechts uit 1806 wordt gesproken over 'schoonmaken, retoucheren en vernissen van Oranjezaal en coupel'. Een nadere specificatie wat betreft de behandeling van de koepel ontbreekt helaas. Ook in 1855 was de restauratie van N. Hopman allesomvattend en blijkt uit de specificatie een behandeling van afwassen, uithalen en vernissen onder andere toegepast op 'het staand wand in de koepel (600 voet)'.

Wat betreft de onderhoudsbeurten van de koepel dateren de vroegste vermeldingen, net als bij de tamboer, uit 1806 en 1855, toen de restauraties de gehele Oranjezaal in al zijn facetten betrof. Als specificatie wordt in 1855 vermeld dat het 'blaffon in de koepel bij geplakt, gestopt en bij geschilderd' werd. Echter, in de tussenliggende tijd worden in 1831 opnieuw werkzaamheden aan de koepel verricht. In dit jaar worden de acht ramen van de koepel van binnen en buiten geverfd. In dezelfde rekening wordt tevens melding gemaakt van schilderwerk in de koepel, zijnde 1200 vierkante voet. Daarnaast worden de pilasters eveneens gegrond en overgeverfd. Het gebruik van de benaming 'koepel' werkt hier uiterst verwarrend. Werden hier alleen de wandvlakken tussen de ramen geverfd, dwz het ongedecoreerde gedeelte van de tamboer? De 1200 voet lijkt echter op een groter oppervlak te wijzen, temeer daar Hopman over 600 voet voor de tamboer sprak. Het lijkt aan de andere kant onwaarschijnlijk dat een 'gewone' huisschilder zich waagde aan de decoratieve gedeelten van de tamboer en het koepelgewelf. Er worden overigens geen kleuren vermeld. (KHA, E 9 a IIIb, inv.nr.13; E 9 a IVc, inv.nr. 8)

1856 - In aanvulling of als vervolg op de werkzaamheden van Hopman wordt in 1856 de koepel weer, dit keer door een huisschilder, onderhanden genomen: 'het tweemaal verven van de koepel in de Oranjezaal en het beschilderen van deselve'. Onduidelijk is welk onderdeel van de koepel werd bedoeld. De term 'beschilderen' duidt op decoratieve voorstellingen in tegenstelling tot 'verven'. Door het vermelde kleurgebruik van 'grondrood, standoly rood en napels geel' zullen de werkzaamheden betrekking hebben gehad op de wanden van de tamboer. (KHA, E 9 a III b, inv.nr. 71, 1.3.1856, nr 39)

1905 - Voor de eerstvolgende restauratie van de tamboer in 1905 wordt deze keer een specialist aangetrokken in de persoon van de restaurator Trautwein. Hij was gespecialiseerd in kerk-, kunst- en decoratieschilderwerk en leverde al eerder (eind negentiende eeuw) decoratief schilderwerk aan het hof, namelijk voor paleis Noordeinde. De herstelwerkzaamheden bestonden uit het schoonmaken van het schilderwerk, het instoppen van de naden en bijschilderen. (KHA, E 9 a III b, inv.nr. 127, dec. 1905, nr 164; KHA, E 9 a IV A, inv.nr. 10)

1941 - Wat betreft de conditie van de koepel wordt in 1941 opgemerkt dat 'eenige der vier grote hoekkolommen van de koepel eenigszins door houtworm zijn aangetast'. (KHA, E 9 a I b, inv.nr. 33, 14.3.1941, nr 14)

1954 - In een schilderscontract uit 1954 dienen in de koepel acht nieuwe ramen en omtimmeringen geschilderd te worden. 'De overige geschilderde houtwerken in de koepel bijwerken en een keer overschilderen'.

1974-1976 - In de periode 1974-1976 vindt een uitgebreid onderzoek plaats van het beschilderde koepelgewelf ten behoeve van een restauratie. Bij dit onderzoek zijn ondermeer het Centraal Laboratorium en TNO betrokken. De slechte conditie waarin de beschilderingen van de koepel zich bevinden, heeft een belangrijke oorzaak in de klimatologische omstandigheden. Restauratie van de koepelbeschildering zal alleen dan effect hebben, wanneer ook de klimatologische aspecten daarbij worden betrokken. Het advies van het Centraal Laboratorium houdt een conserverende behandeling in ten gunste van een algehele restauratie, waarbij de koepel geheel gedemonteerd dient te worden. De conditie van de verflaag wordt in het algemeen nog redelijk goed bevonden. Alleen is door lekkages op sommige plaatsen de hechting van de verf op het hout niet goed, terwijl tevens de vernis is blindgeslagen en doorgehard. Het schijnt onmogelijk de vernis te verwijderen zonder de onderliggende verflaag te beschadigen. Dit is een belangrijke reden om geen algehele restauratie te adviseren, maar slechts plaatselijk herstel van de losliggende verf, oppervlakte reiniging en verwijdering van de papierstroken voor te stellen. Tenslotte dienen de beschadigingen waar nodig geretoucheerd en gecompleteerd te worden, en eventueel te voorzien van een vernislaag. Tevens moeten isolatiemaatregelen getroffen worden om het klimaat in de koepel te verbeteren. Het herstel aan de schilderwerken wordt uiteindelijk verricht door een schildersbedrijf en niet door daartoe gespecialiseerde restauratoren.

1977-1979 - De verwaarloosde toestand van de beschilderingen van de tamboer aan het eind van de jaren 1970 maakt een ingrijpen noodzakelijk. Bij het vooronderzoek van deze restauratie is het Centraal Laboratorium betrokken (geen archiefstukken aanwezig). Door verwijdering van een latere vernislaag met overschildering in een proefstrook wordt de oorspronkelijke verflaag vrijwel ongeschonden aangetroffen. Helaas blijkt deze proef niet representatief voor de conditie van de gehele tamboer. Als vermoedelijke oorzaak voor de

slechte toestand van het schilderwerk wordt onder meer het gebruik van bepaalde reinigingsmiddelen bij een eerdere restauratie (in 1905?) genoemd. Hierdoor zal de restauratie omvangrijker worden, waarbij op uitgebreide schaal geretoucheerd dient te worden. In het restauratievoorstel worden de niet geornamenteerde onderdelen als de kolommen, lambri en deuromlijstingen in de abusievelijk als oorspronkelijk betitelde tint paars en de velden tussen de kolommen en de raomlijstingen in een leverachtige kleur gedacht. Door het beperkte vooronderzoek blijkt de volle omvang van de conditie van de schilderijen eerst tijdens het restauratiewerk. Vroegere ondeskundige restauraties hebben hun sporen nagelaten. Het verloop van deze restauratie in de periode 1977-1979 is onduidelijk; vermoedelijk wordt het werk stilgelegd om in de loop van 1980-1981 weer te worden voortgezet. Van een vervolgerestauratie zijn echter geen documenten gevonden.

1986 - Bij een onderzoek naar de toestand van de tamboer in 1986 blijken de wandschilderingen mechanische schade te bevatten terwijl bovendien de bovenste verlaag uitgedroogd en verbleekt is door de inwerking van zonlicht en vocht. (Rapportage E. Mösenbacher)

2.5 DE GESCHILDERDE ARCHITECTUUR

De geschilderde architectuur in de Oranjezaal betreft die elementen van hout, die de schilderijen begrenzen en de zaal accentueren met kroonlijsten, cordonlijsten en basementen op horizontaal niveau en de acht pilasters op verticaal niveau. Verder behoren hiertoe de al dan niet vervangen en verhoogde lijstranden direct langs de schilderijen. Het zal duidelijk zijn dat aan deze elementen veel 'gewerkt' is; naast restauraties zal er veel ad hoc-opknapwerk zijn verricht om de zaal op een snelle manier weer in orde te hebben. Deze wijze van ongedocumenteerd werken verklaart dat er betrekkelijk weinig archiefvondsten zijn.

1806 - Een belangrijk jaar voor de architectonische 'outfit' van de Oranjezaal is het jaar 1806. Toen vond de verbouwing van de zaal plaats, waarbij de schouw moest wijken voor een dubbele doorgang naar de Japanse zaal. In het gevonden rekeningboek zijn echter geen vermeldingen aanwezig van enig schilderwerk (en daarmee van de kleurafwerking) in de zaal.

1831 - De eerste vermelding van schilderwerkzaamheden aan de Oranjezaal stamt uit 1831. Er wordt op de rekening vermeld: 'aan het oververwen van beschotten, plinten en basementen'. De toegepaste kleur is dan paars. (KHA, E 9 a III b, inv.nr. 13, 25.6.1831)

1852 - In 1852 worden de drie tuindeuren van de Oranjezaal vernieuwd en vermeldt de rekening van de schilder: 'het schuren, stoppen en drie maal gronden en oververwen van drie grote ligtkozijnen met blindenkasten en blinden, met acht ramen verven in het balcon' terwijl elders nog werd gesproken van 'het bijhelpen van de zaal'. Gebruikte kleur was paars. (KHA, E 9 a III b, inv.nr. 67, dec. 1852, nr 47)

1855 - In aansluiting op de restauratie door Hopman in 1855 wordt de Oranjezaal 'onderscheidene malen' geverfd, waartoe grondrood wordt gebruikt. Voor het marmeren van de lambrizing is geel, marmerkleur en 'oververw' nodig. Door de metselaar worden latteien en scheuren en gaten in muren gestopt. (KHA, E 9 a III b, inv.nr. 70, aug. 1855, nr 37)

1856 - Een jaar later worden de acht pilasters met de kapitelen en basementen beschilderd en verguld, zonder vermelding van kleuren. (KHA, E 9 a III b, inv.nr. 71, mei 1856, nr 41)

1861 - Een serie aquarellen gemaakt door de schilder T.C. Bruining in 1860-1861 van de Oranjezaal, verschaft ons inzicht in de kleurstelling van de cordon- en kroonlijsten en de lambriseringen. Opmerkelijk genoeg komen de gebruikte kleuren overeen met de uitmonstering in 1997: de lijsten hebben hier een rood-paarse kleur, terwijl de lambri's in een geel-groene tint gemarmerd zijn. (KHA, A 48 C, inv.nr. 41)

1899 - Ter gelegenheid van de aanpassingen van de Oranjezaal voor de Vredesconferentie worden 'de lambrizeeringen en het overige houtwerk in de kleuren bijgeschilderd en met goudbrons bijgewerkt'. (KHA, E 9 a III b, inv.nr. 116)

1946 - Nadat in 1946 de schilderijen zijn herplaatst, worden de raamfronten met blinden en de omljstingen van de schilderstukken geschilderd, het marmer (de lambri's) bijgewerkt en de pilasters schoongemaakt. (RGD, G 037, HTB, Alg. I, 1926-1955)

1954 - In 1954 worden de kroonlijsten van de Oranjezaal verguld en gedecoreerd. In het contract betreffende het schilderwerk wordt verder gesproken over: 'het verven van drie deuren met omtimmeringen en blinden; de overige houtwerken bijschilderen ten genoegen van de Directie'. (RGD, G 037 HTB, Alg. I, 1926-55)

1956 - In 1956, aan het einde van de restauratieperiode, wordt de lambrisering in de Oranjezaal afgeschilderd. (KHA, E 9 a I b d, inv.nr. 125)

2.6 DE VLOER

In de archieven worden regelmatig notities van onderhoud van de vloer van de Oranjezaal waargenomen. In bepaalde periodes bestaat het onderhoud uit het wekelijks boenen van de vloer. Hiervoor worden boenwas, terpentijn en zandpapier gebruikt. Ingrijpend onderhoud heeft nauwelijks plaatsgevonden. Tijdens de restauratie in de jaren 1950 worden de naden tussen de planken opgevuld met smalle houten biezen van dezelfde houtsoort en kleur. Daarna wordt de vloer met staalwol en een reinigingsmiddel opgeschuurd. (RGD, G 033, HTB, Bouw II, 1954-1955) In 1983 blijkt het echter nodig, naar aanleiding van klachten van de gebruiker, de naden van de houten vloer opnieuw te dichten.

3. SAMENVATTING ONDERZOEKSRESULTATEN 2000

In de vraagstelling van het aanvullende onderzoek in 2000 staan twee kwesties centraal. In de eerste plaats betreft het de organisatie rond de plaatsing en afwerking van de schilderijen in de Oranjezaal. Het grote aantal doeken van de hand van verschillende schilders, moet op een gegeven moment in de zaal worden geplaatst en in harmonie met elkaar worden gebracht. De vraag is wie daarbij de leiding heeft gehad. Een niet minder belangrijke vraag is de manier en vooral het moment waarop de schilderijen werden gevernist. Het is namelijk goed denkbaar dat de schilderijen pas na installatie op de wanden van de Oranjezaal van vernis werden voorzien in plaats van in de ateliers. Daarnaast zijn er vragen over de wijze waarop het transport plaatsvond waarbij de schilderijen al of niet opgerold waren, over het bijwerken van mogelijke beschadigingen ten gevolge van het transport en het eventueel afwerken van de doeken door de schilders in de zaal zelf.

De tweede kwestie in de onderzoeksvraagstelling heeft betrekking op eventuele restauraties van de schilderijen vóór de tot nu toe veronderstelde vroegste restauratie in 1767 door Jan van Dijk.

Met betrekking tot beide onderwerpen is feitelijk weinig resultaat geboekt. Er zijn geen directe aanknopingspunten gevonden die duidelijkheid verschaffen over het proces dat uiteindelijk heeft geleid tot een harmonieuze zaal. Evenmin zijn aanwijzingen gevonden voor restauratieve interventies aan de schilderijen in de periode tussen ontstaan en 1767. Voor deze laatste kwestie is onderzoek verricht naar de rol van de zogenaamde 'constbewaarder' ten tijde van de stadhouders Willem II en Willem III. Uit dit onderzoek blijkt dat er geleidelijk een verschuiving in de taak van de kunstbewaarder plaatsvindt, namelijk van het conserveren, restaureren en inventariseren van de stadhouderlijke schilderijencollectie naar het actief schilderen in opdracht van de stadhouder. Er zijn zodoende geen aanwijzingen gevonden dat zij restauratiewerkzaamheden aan de schilderijen van de Oranjezaal hebben verricht.

Wat betreft de totstandkoming van het decoratieprogramma in de Oranjezaal ligt het voor de hand te veronderstellen dat er een persoon werd aangesteld om deze complexe operatie te organiseren, te begeleiden en wellicht zelfs uit te voeren. In de literatuur of eerder onderzoek wordt echter geen melding gemaakt van een dergelijke 'projectmanager'. Met het oog hierop wordt in eerste instantie de rol onderzocht van de hiervoor al genoemde kunstbewaarder, die in dienst van de stadhouder de materiële zorg voor de schilderijencollectie had. Een van zijn belangrijkste taken was volgens de aanstellingsaktes en blijkens vele archiefvondsten, het restaureren van schilderijen. Ten tijde van de totstandkoming van de Oranjezaal is Dirck Craey werkzaam als kunstbewaarder. In de periode 1646-1664 wordt hij regelmatig betaald voor restauratiewerkzaamheden bestaande uit 't verhelpen, schoonmaecken, uythalen', in sommige gevallen van 'opspannen' en uit 't becleeden, repareren, schoonmaken, uythaelen en weder overschilderen'. Hoewel Craey na 1647 formeel in dienst van stadhouder Willem II was, zou hij door Pieter Post bij werkzaamheden voor Amalia van Solms betrokken kunnen zijn omdat zij elkaar kenden. Er zijn echter geen vondsten gedaan die bovenstaande veronderstelling kunnen bevestigen.

Daarentegen is een drietal interessante zaken wel verhelderd door het onderzoek. In de eerste plaats betreft het de rol die Pieter Post vervulde in de realisatie van de zaal. Gebleken is dat hij de spil vormde in het gehele proces: hij was nauw betrokken bij het werk van de inventor, was tevens intermediair namens Van Campen bij het hof en coördineerde

tenslotte de gehele operatie. Een zware taak die achteraf beschouwd inderdaad niet aan een kunstbewaarder zou kunnen zijn overgelaten. Door grondig literatuuronderzoek en het opnieuw bestuderen van al bekende documenten is het mogelijk geworden om tot een enigszins zorgvuldiger datering te komen. De volledige gang van zaken blijft echter onduidelijk omdat slechts een beperkt en ongedateerd gedeelte van een vermoedelijk omvangrijker aantal documenten bewaard is gebleven.

In het archief van Frederik Hendrik (KHA, inv.nr. XIII-23) bevindt zich een aantal papieren met aantekeningen die betrekking hebben op de schilderijen in de Oranjezaal. Vanwege het ontbreken van de datering van deze stukken, is het onmogelijk om een betrouwbare chronologie in deze documenten aan te brengen. Het lijkt er bovendien op dat het geen officiële stukken zijn, maar eerder toevallige overblijfselen van een vermoedelijk groter aantal notities, die tijdens het proces van de totstandkoming van de zaal door verschillende mensen zijn gemaakt. In de literatuur zijn deze archiefstukken steeds gebruikt, maar niet uitputtend onderzocht.

- De met letters gerangschikte lijst met onderwerpen voor de zaal, die ik op grond van handschriftvergelijking op naam van Van Campen stel, geeft slechts de onderwerpen van de schilderijen in de middelste, belangrijkste rang.
- De genummerde lijst, eveneens met plattegrond, geeft de plaats van alle schilderijen. Handschriftvergelijking leidde hier tot de verrassende toeschrijving van het document aan Pieter Post, wiens directe betrokkenheid bij de schilderijen nog niet eerder was aangetoond. De status van dit document is echter niet duidelijk, vooral ook door de aantekeningen van Huygens in de marge. Het blijkt dus niet om een werktekening te gaan, maar eerder om een document dat is ontstaan uit een overleg tussen Van Campen en Post, dat in latere instantie werd bekritiseerd en aangevuld door Huygens. Tot nu toe werd verondersteld dat Huygens de contactpersoon tussen Van Campen en het hof was. De interpretatie van dit document suggereert echter een vorm van samenwerking tussen Van Campen en Post waarbij de laatste als opzichter op de werkvloer fungeerde. Die rol was hem niet vreemd, omdat hij bij de decoratie van de galerij van kasteel Buren immers al verantwoordelijk was voor de organisatie van de betrokken schilders. Een dergelijke vorm van werkverdeling is voor de Oranjezaal in de literatuur tot dusver nooit verondersteld. De samenwerking tussen Van Campen en Post is overigens evenmin vreemd: in verschillende bouwprojecten hadden zij al samengewerkt. Een bevestiging van de grote betrokkenheid van Post bij de Oranjezaal is tevens te lezen in de correspondentie van Huygens, waarin wordt vermeld dat Post de verschillende schilders bezoekt en ze motiveert.

Wat betreft de datering van een en ander geeft het contract met François Oliviers, de preparateur van de doeken, een duidelijke terminus post quem. De dertig doeken van verschillende maat, dienden op 1 mei 1648 allemaal geleverd te zijn. De indeling stond dus bij het opstellen van het contract in december 1647 al vast. Of de onderwerpen reeds waren vastgelegd is echter de vraag. In de literatuur wordt verondersteld dat de korte lijst met onderwerpen uit de middelste rang het oudst is, met als argument dat de tweede lijst completer is. Beide zouden uit 1647 dateren. Uit de dagboeken van Willem Frederik van Nassau blijkt echter dat in de zomer van 1648 nog wordt gedebatteerd over de keuze van onderwerpen en dat Amalia pas in september van dat jaar de opdrachten voor de schilders verstrekte.

Verondersteld kan worden dat de onderwerpen voor de onderste rang, zijnde de triomftocht, als eerste vastlagen, zodat de eerste schilderijen in 1648 ook daadwerkelijk gemaakt konden worden. In de Huygens-correspondentie bevindt zich een brief waarin het bovenstaande nog

eens wordt bevestigd. De heer De Pollot schrijft daarin namelijk dat Hare Hoogheid niets nieuws zal ordonneren voor haar terugkomst uit Kleef (midden augustus 1648). Hieruit blijkt dat Amalia al voor haar vertrek naar Kleef in de loop van mei 1648 enige schilderijen heeft geordonneerd, waarvoor ook schilders zijn benaderd. De twee lijsten met onderwerpen zouden dan ook later dan 1647 moeten worden gedateerd, namelijk nadat Amalia haar definitieve keuze heeft gemaakt.

Blijkbaar lagen de onderwerpen niet vanaf het eerste moment vast, zoals werd verondersteld, en moet er tevens op worden gewezen dat hier waarschijnlijk slechts een klein gedeelte van de oorspronkelijke documenten bewaard is gebleven.

Nog een ander document moet met het oog op de datering genoemd worden. Het gaat om een ongedateerde notitie van Jacob van Campen afkomstig uit het Koninklijk Huisarchief.

- Deze notitie geeft een overzicht van het aantal nog te maken schilderijen voor de Oranjezaal. Ze worden helaas niet met het onderwerp benoemd. Behalve de vier stukken in het gewelf moeten de vier grote doeken als de *Triomf*, *Geboorte*, *Huwelijk* en *Gouvernement* nog worden geschilderd. Van de twaalf grote doeken in de onderste rang moeten er nog acht worden geschilderd. Uitgaande van de gedateerde schilderijen zou deze notitie in de loop van 1649 moeten zijn geschreven. De grote doeken dateren namelijk alle vier van 1650 of later. Van de twaalf 'grote doeken beneden' zijn er op het moment van de notitie vier gereed. Dit aantal komt overeen met de vier vroegst gedateerde (1648) schilderijen van deze groep. Tenslotte moeten er van de tien 'kleine doeken boven' nog vijf worden geschilderd, welk aantal aansluit bij de vijf in 1650 gedateerde werken.
- De betekenis van het lijstje met schildersnamen in een zorgvuldiger handschrift van Van Campen op dezelfde notitie is tot dusver niet verklaard. Het gaat hier om een totaal van dertien schildersnamen, verdeeld over Brabant (Zuidelijke Nederlanden) en Holland. Dit aantal komt exact overeen met het aantal nog te schilderen doeken. Met andere woorden, van Campens opsomming geeft een idee van de beoogde schilders voor dit restant. Uiteindelijk heeft slechts een aantal van de schilders die Van Campen op het oog had daadwerkelijk aan de Oranjezaal meegewerkt. Seghers en De Craeyer weigerden de opdracht, de laatste schriftelijk op 16 augustus 1649. In dezelfde maand is Huygens in Antwerpen in contact met Coques, Willeboirts en Jordaens, die dan met hun *modello's* bezig zijn. Het lijstje van Van Campen moet dus in ieder geval van vóór augustus 1649 dateren. Dat er op dat moment nog steeds aan de composities wordt gesleuteld, blijkt eveneens uit de Huygens-correspondentie waarin wordt vermeld dat Van Campen in september 1649 de schilderijen aan het herschikken is. Van belang is overigens dat Van Campen blijkbaar streefde naar een evenwichtige verdeling van schilders uit Holland en Brabant. Dit duidt erop dat het programma, behalve een dynastieke, oorspronkelijk ook een politieke betekenis had waarin de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden als een culturele eenheid werden gepresenteerd door de keuze van de respectieve schilders. Impliciet vertolkte de keuze van de kunstenaars op deze manier een streven naar hereniging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, wat een belangrijke doelstelling van Frederik Hendriks militaire operaties was geweest.

In de tweede plaats wordt het aandeel dat Amalia van Solms had in de totstandkoming van de Oranjezaal door diverse ontdekkingen in archief en literatuur verduidelijkt. De vondst van twee ongesignde, gedateerde brieven in het Koninklijk Huisarchief werpen een nieuw licht op de rol die Amalia had in het hele proces van totstandkoming van Huis ten Bosch. (KHA, inventaris A 14, VII 13) Door handschriftvergelijking is gebleken dat de onbekende brieven zijn geschreven door de griffier en raad van Frederik Hendrik, Laurens Buysero. De brieven

wijzen erop dat Buysero contact had met Pieter Post over de ontwerpfase van het Huis ten Bosch, en dat hij als tussenpersoon fungeerde van Amalia en Post. Dat Buysero een goede band met Post onderhield is niet vreemd, omdat Post kort daarvoor een huis voor de griffier had gebouwd, het zogenaamde 'huis aan de Boschkant' aan de Prinsessegracht. De eerste brief, gedateerd 1 juli 1645 geeft de meeste informatie. Buysero bericht aan Amalia, die op dat moment waarschijnlijk in Breda verblijft, dat de grondwerken voor Huis ten Bosch in volle gang zijn. Vervolgens komt een belangrijke wijziging in de dispositie van enkele vertrekken in het hart van het gebouw aan de orde. Er wordt gesproken over het vergroten van het voorhuis of voorzaal, waarbij de uitstraling van het huis zal winnen. In een eerdere ontwerpfase was dit voorhuis niet aanwezig, zoals ook blijkt uit de reactie van Frederik Hendrik op de gewijzigde plannen. De wijziging van de trappen naar voorbeeld van de trappen in Rijkswijk (Huis ter Nieuburg), heeft vermoedelijk eveneens te maken met de gewijzigde indeling en het veranderde gebruik van deze ruimten. Ook deze passage van de brief geeft aan dat Amalia zelf de indeling van het nieuwe huis bepaalde. De wijzigingen in het ontwerp moet Post verwerken in het al bestaande bestek, zodat de inschrijving binnen afzienbare tijd kan plaatsvinden. Tenslotte levert Post de bijbehorende tekeningen. In de tweede brief van 9 juli 1645 laat Buysero aan Amalia weten dat de inschrijving inmiddels heeft plaatsgevonden. Opmerkelijk is dat de inschrijving voor de bouw van Huis ten Bosch al plaatsvond voordat Frederik Hendrik zijn fiat aan de gewijzigde plannen had gegeven. Het lijkt er dus op dat Post voornamelijk contact had met Amalia inzake het ontwerpproces en dat Huygens en Frederik Hendrik in tweede instantie werden geïnformeerd.

Tenslotte kan uit de dagboeken van Amalia's latere schoonzoon (vanaf 1652) Willem Frederik van Nassau, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe worden geconcludeerd, dat zij eveneens een belangrijke stem had in de vaststelling van de onderwerpen voor de schilderijen in de zaal. In zijn dagboek dat in 1643 begint, komen de schilderijen in de Oranjezaal pas in juli 1648 voor het eerst ter sprake. Amalia vertelt van haar voornemen het leven van Frederik Hendrik in schilderijen te vereeuwigen door 'zeven of acht van de beste schilders van het landt', en zij discussieerde met Willem Frederik over een van de onderwerpen, namelijk de Slag bij Nieuwpoort. Amalia wilde dit onderwerp niet, maar Willem Frederik achtte de aanwezigheid van de eerste overwinning van Frederik Hendrik in het kielzog van zijn broer Maurits juist van grote importantie. Deze discussie impliceert dat de onderwerpen van de schilderijen op dat moment (juli 1648) nog niet waren vastgesteld en tevens dat Amalia zelf actief was betrokken bij de vaststelling van de thema's en bij derden te rade ging over de te maken keuzes.

In september 1648 waren de onderwerpen van het decoratieschema blijkbaar definitief, want Willem Frederik is er dan getuige van dat Amalia het merendeel van de schilderijen ordonneert: 'en sach haer de schilderijen ordonneren die Sijne Hoogheids geboorte, opvoeding, acten en triumphen representeren'.

In oktober 1648 zag Willem Frederik Amalia en haar vier dochters bij de schilder Honthorst, waar zij mogelijk waren om te poseren. Een week later trof hij in Haarlem vier schilders die bezig waren met schilderijen voor de Oranjezaal. De laatste vermelding van de schilderijen betreft een ontmoeting in december 1648 in Haarlem van Willem Frederik met de schilders 'Van Bree, Grebber en Caesar'.

Helaas eindigen de uitgebreide dagboeken in 1649. De dagboeken van de jaren 1651-1654 zijn zeer summier en de Oranjezaal die juist in deze jaren haar voltooiing vond, wordt er niet meer in genoemd.

4 OVERZICHT VAN DE GERAADPLEEGDE BRONNEN

J. Visser (red.), *Gloria Parendi, Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-49, 1651-54*, Den Haag 1995:

p. 136, 1/11 may 1645: 'Nae den eten liet mij H.H. binnenkomen, die heel lustich was, sprack van haere peerden en bauwen' [Huis ten Bosch?].

p. 187, 29 november/9 december 1645: 'Ick brocht H.H. tehuys, die mij haer gebau liet sien van het huys in 't Bosch'.

p. 304, 24 november/4 december 1646: 'S.H. [= Frederik Hendrik] soud gheen duysent gulden kunnen krieghen noch prins Wilhelm oock. Al het gelt gaet aen bauwen, schilderïen, presenten, en de dieners die krieghen niet een deut van haer tractament'.

p. 381, 2/12 majij 1647: 'H.H. seide hoe lief S.H. haer gehadt, dat hij sijn secreten alle aen haer oopenbaerde en niet voor haer verborgen had gehouden, en niet kost vergeten soo een man verlooren te hebben, die in alles soo perfect wass geweest'.

p. 389, 17/27 majij 1647: 'S.H. beklachde noch S.H. saliger swackheit, hoe jaloux dat hij van hem wass geweest en hoe hij in het leger dicwils mit hem gepraet had om yetwess te doen, maar alletijt veranderde hij weder van resolutie'.

p. 394, 31 majij/10 juniij 1647: 'Sie seide daernae van S.H. affectie die hij haer alletijt had toegedragen, 'twelck sie noit kost vergeten, sijne confidentie en betrouwen die hij op haer hadde gestelt, datter niet wass dat hij haer niet betraude en mit haer ooverleyde. S.H. wass van een humeur heel bedect, doch altereerde sich geweldich; doe de viandt op de Velou quam, wolde hij sich geern hebben laeten dootschieten uyt disperatie van sijn ongeluck. Doe de viandt Schenckeschans innam, had S.H. aen twe, drie staeten geseit hij woude alles quiteren en gaen woonen als een particulier uyt oorsaeck, dat de heeren staeten hem wat hart vielen en verweten S.H. het ongeluck van Schenckeschans; H.H. seide oock, dat S.H. sich een poignaert in het hart gewunschd had, doe hij de tijding van Schenckeschans kreech, en had H.H. noch veul brieven daerof, hoe hij sijn ongeluck beklachde, daer H.H. alletijt tegen street, om hem couragie in te spreecken'.

p. 404, 18/28 juni 1647: 'Ick ginck in de kerck, reedt in't Bosch wandelen, sach H.H. huys'.

p. 406, 22 juniij/2 juliij 1647: 'Daernae beklachde H.H. het leven van S.H. [Willelm II] en hoe sich H.H. daeroover bedroefde, dat hij soo een fray charge en ampt niet meer te herten nam, waardoor hij gehaet wort en veracht, verliest sijn credijt en de affectie van de gemeente'.

p. 410, 29 juni/9 juliij 1647: 'Ick ginck bij H.H., daer de heer van Brederod oock wass; spraecken van het Engelse hauwelijck, dat haer heel tegen iss, en wunst se aen kant, klaecht dat se het huys rouineren. H.H. wass niet wel tevreden, dat S.H. Dieren woude kopen. H.H. sprack van het testament, seide S.H. saliger kost het alle fideicommis maecken, omdat het goedt niet prins Mauritz, maer van prins Philips (Willem) wass gekomen, die het die twee broeders gemaect had, prins Mauritz en bij versterf prins Hendrick, doch prinz Mauritz eigen goedt, daer kost of kan S.H. niet af vermaecken bij testament'.

p. 433, 17/27 september 1647: 'Ick bleef bij H.H., die quaet op mij wierdt, omdat ick van Somerdijck gheen quaet wilde seggen, oock omdat ick seyde men kan het volck niet beletten te seggen, als er veul staeten en ambassadeurs bij H.H. komen, dat se dan oordelen, dat H.H. sich mit de regering moide. H.H. iss uyt Den Haech gegaen niet uyt sieckte, maer om voor te comen, dat S.H. niet soude dencken dat H.H. woude regeren en sich het gesach aenmetigen'.

p. 436, 25 september/5 oktober 1647: 'Quam te 5 uir t'Uytert, te half negen t'Amersvoort, sach de schilderien die graf Mauritz liet maecken van allerley dat in West-Indien iss, om tapijten daerof te maecken'.

- p. 529, 15/25 junii: 'Ginck in het Voorhout wandelen mit de heer Van Dort en op H.H. huys in't Bosch'.
- p. 531, 20/30 junii: 'Honthorst heeft 32 mille gulden op de huysen ende Lijsfelt verschoten. - Honthorst seyde mij, dat de coningin soo veul schuldich wass en aen hem en S.H. oock ahn hem, van vleiss en broot 50 en 20 duysent gulden, S.H. noch mehr, en kosten van drie, vier jaer assignatiën niet krigen'.
- p. 540, 3/13 juli 1648: 'Dess avontz nae den eeten seyde H.H. dat in de sael van Huys van't Bosch soud het leven van S.H. saliger geschildert wesen van 7 off 8 de beste schilders van het landt, en wahren wie het niet eens; sie wold de bataillie van Vlaenderen [Slag bij Nieuwpoort, 1600] der niet in hebben, en ick ordeelde dat wass soo een genereuse actie van S.H., maer 16 jaer oldt sijnde, dat hij daerbij wolde wesen, dat het vooral daerbij most wesen'.
- p. 541, 8/18 juli 1648: 'gepraet tot ses uir mit H.H. van allerhande saecken, van haer mesnage, van haer huys, van S.H. jacht, op't lest van S.H. saliger, dat sie altijt gewent had datter gheen meer leger te veld wass gegaen om S.H. eer wil, oock omdat se vreesde dat prins Wilhelm het niet wel soude maecken en geen geluck hebben en verduisteren d'eer van sijn voorsaeten, doch ick geloove contrari, dat H.H. vreesde die jonge gecken sullen geluck hebben, den viandt hardt aentasten actien uytrichten en dat S.H. saeliger eer en reputatie verminderen'.
- p. 552, 21/31 augusti 1648: 'Nae den eeten mit H.H. gepraet van de schilderien die van S.H. saliger gemaect worden, en van de vier statuen der princen van Orangien, waer dat men die setten soude; eenieder had sijn opinie, en ick wolde dat men die in den hoff in het bosch solde setten'.
- p. 552, 22 augusti/1 september 1648: 'Des naemiddachs mit H.H. gepraet van de olde colonels en officiren, om die te laeten schilderen in haer huys in't Bosch'.
- p. 553, 27/6 september 1648: 'en haere schilderien gesien op de galderi'.
- p. 553, 28 augusti/7 september 1648: 'en pratede den gehelen naemiddach mit H.H. en sach haer de schilderien ordonneren die S.H. geboorte, opvoeding, acten en triumphere representeren'.
- p. 554, 31 augusti/10 september 1648: 'H.H. beklaechede oock, dat S.H. het huys rouineerde en dat hij niet voor duysent gulden kredijt had en gheen gelt kost krigen. Daernae sprack H.H. lang van S.H. saliger, hoe geluckkich dat sie geweest wass, hoe lief sie malkanderen gehad hadden, hoe openhartich S.H. tegens haer wass geweest en haer alles gecommuniceert had, in suma het geluckelijckste hauwelijck van der werelt'.
- p. 561, 20/30 september 1648: 'Grandperin seyde hoe H.H. soo grijs wass en weinich haer, noch van goede complexie om te trauwen als maer iemantz van qualiteit, en dat se noch vermaeck had van haer op te schicken en te pareren, had gern dat men haer prees'.
- p. 561, 20/30 september 1648: 'H.H. ginck te Delft in de koetz voor de stadt om, sprack niet, deedt niet als kieten, omdat S.H. daer begraeven iss'.
- p. 570, 3/13 october 1648: 'Nae den eeten weder bij H.H., liet mij haere agaten en kristallen sien'.
- p. 570, 5/15 october 1648: 'Ick ginck bij de vrou van Brederod en vandahr nae Hondhorst, daer H.H. wass mit de princessen. Vandaer ginck H.H. naer haer huys, liet mij haer cabinet, galeri, cristal besien en wass heel beleeft'.
- p. 572, 6/16 oktober 1648: 'H.H. had quaet opinie van dit landt, dat het niet lang sold bestaen door haere groote ambitie, rijckdom, onverstandt, onenichheit en dat se nu soo goedt Spaens wierden, haeren erfviandt, die haer soekt te bedrigen door finesse 't welck hij door macht en oorloch niet had kunnen doen, en dat S.H. dit alles voorseit had, die alletijt gesustineert heeft, dat dit landt mit geweld den vrede wil hebben; sie sullen se maecken, op wat wijze dat het is en den vrede hebbende, soo sal Spagnien die provintien opschlucken en tenonderbrengen; sie beklaechede maer het bloet, gelt, kosten en alle die ehrlijcke lyden die haer leven hier hebben gelaeten in dit ondanckbahr lantz dienst'.

p. 572, 7/17 oktober 1648: 'Saeterdach bin ick om vijff uir nae Haerlem gereden, quam dahr om half negen, sach vier schilders, die voor H.H. schilderen, die tot het huys van het Bosch sullen dienen'.

p. 582, 21/31 oktober 1648: 'H.H. liet mij die brieven sien die S.H. aen H.H. heeft geschreven in't vrien en geduyrende het hauwelijck, in vier boecken bijeen gebonden, van het jaer '21 tot '46 en heeft H.H. alle de brieven noch, noit één verbrandt, hetwelck wel raer iss, en ick gelooff niet dat men dat bij één vrou in de werelt soud vinden. (...) Dess avontz praetede H.H. en seyde tweemael, dat de heer prins Mauritz saeliger een testament had gemaect; in't eerste seyde H.H. daer prins Mauritz spreeckt van Beverweert en sijn broeder (Willem van Nassau), noemende se beyde mijne natuirlijck soonen. - In't ander, seyde H.H., uyt haet van graff Jan (VII) van Nassau, die qualijck van prins Mauritz en sijn moeder (Anna van Saksen) had gesproocken (twiefelende off hij wass een soon van prins Wilhelm) had hij het testement tot sijn naedeel gemaect en tot onss faueur. Alsoo heeft H.H. bekendt en toegestaen, dat prins Mauritz saeliger een testament had gemaect, ergo moet er een testament wesen, 'twelck sich t'ziender tijt moet wijsen en oopenbahren'.

p. 598, 20/30 november 1648: 'en bleeff ick bij H.H. mit Brederode praeten tot vier uir, doe ginck hij wech, en ick bleeff tot seuen uir, pratede hoe de werelt soo veranderlijck, hoe de militie veracht, wat alteratie haer dat gaff; wenste nae den doot, had gheen goede opinie van die regering, vreesde voor groote verandering en docht all om op een ander plaetz te gaen woonen, omdat se vreesde dat de Spaensche noch eens sullen meester worden. H.H. verhaelde oock de netticheit, civilheit en de curieusheit van S.H. saeliger, sijne perfectien. H.H. bedroefde sich sehr, dat se sach dat het huys te gronde most ghaen in sichselfs door quaede mesnage en oock het credijt verlieren bij de regering door onachtzaemheit, alsoock door de vrede, 'twelck de brug iss van S.H. onderganck in respect, 'twelck bij prins Mauritz al iss geweest in tijt van trèvess, sijne dicwils alleen in sijn huys en niemantz in de voorkamer, doch het iss te laet bedocht, en iss H.H. al veul daer oorsaeck van. De heeren van Hollandt haeten alle lyden van qualiteit en wolden wel, dat se die all quijt waeren'.

p. 609, 6/16 december 1648: 'woensdach reedt ick te seuen uir van Hillegum en quam te acht uir te Haerlem, besach de schilderien van signor Van Bree, Grebber, Caesar'.

Koninklijk Huisarchief (KHA), Inventaris A 14: Frederik Hendrik, VII 13: stukken betreffende de Hofhouding van Frederik Hendrik en Amalia van Solms, 1624-1645

. Den Haag, 01.07.1645: brief van secretaris L. Buysero aan Amalia:

'Doorluchtichste Hoochgeboren prinsesse Gnadichste Vrouw

Op mijn aencompst alhier in den Hage hebbe terstont monsr Post ontboden die op maendach lestleden tegens den avont hier is aengecomen. Ondertusschen hebbe het aerdewerck waerin de aennemers sterck doende sijn wesen besichtigen en bevonden dat alles bij haer wel en met goede ordre werde aengevangen, gelijk oock den landtmeter Pieter Florissen t'elck de elstslote gaet besichtigen ende opnemen soo rasch de baggert daer uyt geworpen is, soo als U:hoocht alles naeder uyt monsr Baersenburg mondelinge sal hebben comen verstaen, daer toe my desen aengaende refereren, het aerdewerck is noch dry hondert gul. minder besteet als de insettinge was door dyn 2 partije te hooch hadden ingeset.

Ick hebbe voorts ingevolge vanden last van U:hoocht aen monsr Post verthoont de forme vande cosijnen op den castele tot Breda die U:hoocht wel behaegd. Hij approbeert deselve tikemael ? en heeft die noch vrij wat beter en dichter fatsoen in gebracht tegen windt en regen, gelijk hij oock wat heeft geordonneert omme het doorslaen vande regen te beletten niettegenstaende de ramen binnenwaerts sullen opgaan, ende datter geen buyten vensters (=luiken) sullen wesen, twelck tot noch toe noyt en is gepracticeert geweest, alsoo altijd de ramen buytenwaerts sijn opgegaen, soo wanneer der geen houten vensters (=luiken) werden gemaect, als te sien is tot Graeff Mauritz ende anderen.

Van gelijk heeft Monsr Post tot naecomeninge van d'inte... van U:hoocht mijns oordeels selve wel gevonden een inganck van buyten naer de kelders ofte keucken ende dat met beter standt ende verheerlijkinge vant werck, het voorhuys ofte voorsael is oock wat vergroot ende de trappen soo veel vercleet ? als geraden is gevonden, daer op wij oock alle de cleene trappen op U:hoochts huys bij Rijswijk hebben naegesien ende gemeten ende sullen noch wel soo groot als die wesen.

Vorder is het besteck bij monsr Post geresumeert, geredresseert ende gestelt naer behooren, waer van nu thien off twaelff copien laet schrijven omme die aen alle mrs te behandigen soo inden Hage als tot Haerlem en ander plaetsen ende daer van de inset te laten doen op approbatie van U:hoocht waerin de mrs terstont sal connen sien, waer voor het werck sal connen werden gemaect. Het besteck veel te verligten werdt niet geraden geoordeelt ende tselve te vercleenen ? is niet doende sonder te bederven de gehele ordonnantie ende staet van buyten.

Wij verhoppen dat het tot veel lager prijs sal comen als de estimatie heeft beloopende ende sullen terstont U:hoocht daer van in aller onderdanicheyt adviseren, den dach totte insettinge sullen noch sien te leggen int leste vande aenstaende weecke, ten ? is eerder niet doenlijk alsoo der veel schrifts aen vast is, ende de mrs oock tijt moeten hebben haer calculatien ende gissinge te maken.

Ondertusschen is monsr Post naer Haerlem vertrocken ende sal alle tekeningen daer toe noodich verdich (= klaar ?) maken, omme die aen U:hoocht selve te connen verthoonen en van alles pertinent bericht te doen. Soo het U:hoocht goet vindt dat hij een keer selve met mij derwaerts doet, twelck wel noodich sal wesen op dat U:hoocht met hem selve spreken ende delibereren op alle difficulteyten.

Metten contrerolleur Sherwouters hebbe ick gesproken ende oock gesien dat den ouden trap al is uytgebroocken ende den nieuwe onderhanden te weten het houtwerck ende de treden die

vastgezet werden gemaect omme daer nae te stellen, den timmerman versekert dat alles binnen dry wecken sal gedaen sijn. Monsr Sherwouters seght de mrs dagelijks te sullen aensporen en alle devoiren aenwenden omme twerck te doen avanceren.

In het hoff van U:hoocht int Noorteynde sijn twee groote wercken redel. geavanceert, het nieuwe quartier int suyden tegen het erff vande erffgenamen van wijlen den ontfanger Myerop is tot aen het dack gebracht ende sullen inde aenstaende wecken beginnen het dack daer op te stellen. Den nieuwen uytstekenden trap is soo verre niet gebracht, seggen nae den hartsteen te hebben moeten wachten, die nu eerst ? gestelt is, ende dat oversulcks t'selve mede nu in corte dagen beter sal voortschieten ende avanceren.

De staten van Hollandt sijn noch niet vergadert, werden op maendach verwacht, sulckx datte voor alsnoch niets en is omm U:hoocht te adviseren hiermede.

Volgens den last van U:hoocht hebben met de Tresorier gnael gesproken wegen de tachterheydt van U:hoocht hij versekert alle achterstellen promptelijck te sullen voldoen tot May lestleden incluyt binnen den tijt van veerthien dagen en bidt dat U:hoocht dit verloop niet in ongenade gelieve op te nemen sal voor het toecomende daer op beter letten en tselve niet meer in verloop laten comen.

Doorluchtichste L

Bidde God Almachtich U:hoocht te willen bewaren in langduyrige voorspoedige gesontheijdt, s'Gravenhage den 1en july 1645'.

. Den Haag, 09.07.1645: Brief van secretaris L. Buysero aan Amalia:

'Doorluchtige Hoochgeboorne Princesse, Gnadichste vrouw

Sedert mijnen lesten is niet sonderlings voorgevallen te adviseren, alsoo moest besich sijn geweest, mett alles te prepareren tot de bestedinge ofte insettinge van U:hoochts timmeragie waer van op gisteren de insettinge is gedaen inde Raedtcamer van U:hoocht. Wel van negenthien dyversche parthijen ende onder ander twee van Leyden, doch evenwel is de minste insettinge niet lager als 49000 gul. dan het werck is in plaetse van te verlichten vrij wat verswaert en vermeerdt, twelck nootsaeckelijck daerbij moeste wesen gelijk U:hoocht op woensdach alles naeder in persoon met monsr Post in alle onderdanichheit verhopent te berichten ende verthoonen daer sijn eenige van insetters onder die de stal tot Rijswijck wel genegen sijn te coopen ende in minderinge vande penningen aen te nemen, daer van U:hoocht nae de mondelinge sal spreken. Ick maeke oock dat nu noch wel wat beneden de 49000 gul. sal comen alsoo en? finael tot den slach resolveren sal.

Hebbe vrij wat veel spulen mette pachters vande impost gehadt die de aennemers vande aerdewerck difficulteren den vrijdom vande accijns vande bieren te laten volgen daer onse eenige reyse bij den heeren Gecommitteerde Raden hebben moeten buiten ? staen. Dan is alles eyntelijck bij haer geredresseert met selve goede genegenthijdt en de pachters gelast het bier te laten volgen aende aennemers vrij ende sonder impost als voor desen.

Op gisteren voorde middach is den nieuwen President van Hoogen Raedt heel solemnel geintroduceert bij de Gecommitteerde Heeren van Hollandt en Zeelandt in competeren getale. De advisen uyt Engelandt heeft U:hoocht daer partculieden de missive van Joachimi hebben noch niet connen becomeen.

Bij der Staten van Hollandt is noch niet sonderlings gedaen omme te adviseren.

Desen stercke Regen die hier dagelijks valt doet groot belet aende aerdewercken, alsoo de peerden qualijk karren connen door de modrige grondt.

L, Hage den IX july 1645'.

KHA, Archief Frederik Hendrik A14-XIII-23:

Contract tussen Huygens en François Oliviers, 4 december 1647 over de levering van 30 doeken

(Van Gelder 1948/49, pp. 121, 155-156; Buvelot 1995 (2), pp. 135 en 257 noot 70 en 73 (NB in noot 73 een verbetering in de transcriptie van Van Gelder).

Rijnlanse voeten

8 doecke 12 voet hooch 6-9 duym breed stuck zal koste	26 gulden
8 doecke 10 voet hooch 6-9 duym breed stuck zal koste	23 gulden
1 doeck 24 hooch 23-1 duym breed zal koste	160 gulden
2 doecke 24-7 duym hooch breed 10 – 1 duym stuck zal kosten	70 gulden
2 doecke 12 voet hooch 8 breed sal kosten	32 gulde
2 doecke 8 voet breed 11 voet hoogh stuck	24 gulden
1 doeck 7 voet breed 21 hooch zal kosten	48 gulden
2 doecke 12 voet hooch breed 10 voet breed stuck	42 gulden
4 doecke 21 voet hoogh 3-9 duym breed stuck	22 gulden
De grooste raem so reeshout	20 gulden
Nog 29 rame yder tot	6 gulde
Somme	1218

Op heden 4 Dec. 1647 heeft de heere van Zuylichem uijt den name van Eal. Hooch^t de Vrouw de Princesse Douarière van Orange besteedt en ick onder François Oliviers aangemen op te make en te leveren de dertigh doecken hier boven gespecificeerd, geplaneert en tot schilderen bereidt, soo dat monsr van Kampen sal oordeelen deselve loffelick te wesen, mits gaders de respectieve ramen daer toe behoorende met gem. doecken daer op gespannen en vast gemaekt naer behooren ende dit alles te mijnen laste voor de somme van 1200 gld. eens, van welke my op de hand sal geteld worden de somma van 500 gld. en de overige 700 gulden ... rest al naar gelang de aflevering uiterlijk 1 Mei 1648.

4 Dec. 1647 geteekend

KHA, inventaris A 14: Frederik Hendrik, XIII – 23: stukken betreffende de OZ, HTB . f 6,7: plattegrond zaal en omschrijving van de schilderijen, z.d. (Zie Slothouwer 1945, pp. 316-317; Buvelot 1995 (2), p. 136, afb. 105)

Boven de plattegrond (f. 6) staat de volgende tekst:

De getaalen die binnen de figuer
staen beteyckenen de schilderijen inde
onderste Rangh

De ... schilderijen inde onderste
Rangh behooren aen de trijomp
het getal 17 staet binnen en buyten
de figuer; om dat dat schilderij
twee ranghen beslaet des gelijk
23 - -

de eerste getaalen buyten de
figuer beteyckenen de schilderijen
in de boovenste rangh
de getaalen die nogh buyten
staen beteyckenen de schilderijen
int gewelft

. f 7:

1. de geboorte van Sijn Hoocht
2. de smits van vulcaen
3. de winckel van vulcaen, daer venus
keur van waapens uyt soeckt
- 4 en 5. den pecgh van parnassus: de muysen
besigh met sijn geboorte star op te soeken
en vaersen tot sijn loft te rijmen
6. leedigh tot dat seeker geweten wert
den dagh en uyr van sijn hoogh. Geboort
7. de op ofte onder gaende son met de plaanete
daer sijn hoogh onder gebooren is
8. het onderwijs door pallas en mercurius
aen sijn hoogh.
9. sijn hoogh gaet te paert om sijn eerste
toght te doen. Begiftinge van pallas en
mercurius met schilt en vleugels
10. sijn hoogh. op een baterij, apollo presenteert
de toomen van sijn paarden
(Inleidinghe tot de vergaedinghe van State)
11. de keurvorstin brenghet de keurvorst
naar haar ouders
12. sijn hoogh. ontfanght de Regeering
13. soort bestier van sijn hoogh. compt const
weetenschap en welvaert uyt den hemel
14. de trouwdagh van sijn hoogh.
15. de Koningin van Engelandt compt
haer doghter int landt brengen
16. sijn hoogh sidt tusschen teyckenen
van steeden door hem veroveret
(ontfang vande survivantie)
17. de triomphwaagen ...
18. haer hoogh. met 3 jonge prinsessen
het destijn wijst haer aen de verandering van alles
(Oost en Westindische Ambassades met presenten)
20. de tijt over een deel gedencksteenen
heen stappend met een jongh kint,
wijst aen de verandering van out in nieuw
21. de volstandicheijt van sijn hoogh
in alle onweer
22. de passagie vande Rievieren
in Vlaenderen

de resterende stucken de vervolgh
vande triomph

23. alder leij waapenen, ende een heraut
van waapens houdende een rol of steen
om daer in te connen schrijven

. f 8, 9: lijst met onderwerpen uit de middelste rang
(Zie Slothouwer 1945, pp. 315-316; Buvelot 1995 (2), p. 135).

Slothouwer: onbekende hand

Buvelot: onbekende hand, oudste handschrift, 1647

Van der Heiden: Van Campen. Het handschrift van de lijst wijkt af van het 'normale' handschrift van Van Campen. In de getekende plattegrond is de hand van Van Campen wel duidelijk herkenbaar. Het handschrift komt het meest overeen met het in 'schoolschrift' geschreven lijstje met schildersnamen van Van Campen.

Vack voor de schou

- A de geboorte van sijn hoogheijt van palles in haer schilt gewregh van mars de speer inde hant gegeven.
- B opvoeding door palles en mercurius inde letteren matematike en oorloogs bouwconst onderweesen.
- C sijn gang naer de Slagh van vlaenderen gewapent op een moedigh peert van palles en mercurius met haer wapenen begiftight.
- D daer sijn hoogheyt ontfangt de Regeering vande vereenigte provincie

Boven de deur

- E versaemen vant franse en staten leger en sijn hoogheyt erkent als generaelissimo.
- F sijn hoogheyt sittende opt verovert canon en affbeeltsel van de steeden bij hem verovert.
- G sijn toght door vlaenderen ent passeere van 3 Rievieren

Tegen de schou over¹

- H triomffwagen de affdaling vande vrede en vergoedingh van sijn hoogheyt
- I aenvegting van Winde ? see damp en Rooc?
uytbeelding van sijn volstandigheyt
- K daer sijn hoogheyt prins Willem de prinsesse van engelant naer haer hoogheyden leyt

Boven de vensters

- M de trouwdagh van haer hoogheeden verscelschap met alle omstandigheyt bijde oude ... gestelt
- L de kuervostinne lydende den cuervorst naer hun hoogheede

. f 12: Deze losse opmerkingen van Huygens horen bij de lijst met onderwerpen van f. 6,7 van de hand van Post met aantekeningen van Huygens.

(zie Van Gelder 1948/49, p. 156; Buvelot 1995(2), p. 257 noot 76)

- 10. Staten niet Batreye
- 11. Elector (= keurvorst)
- 15. Reg: Ang.
- 16. survivance niet teeckening van steden
- 18. F... niet hare Hoocht
- 22. passage der Rievieren
- 20. de tijd
- 21. volstandicheyt

. f 13, 14: tekening plattegrond

(Zie Slothouwer 1945, p. 316; Buvelot 1995 (2), p.135).

Deze plattegrond behoort bij de geletterde lijst met het handschrift van Van Campen.

Slothouwer: onbekend
Buvelot: onbekend
Van der Heiden: Van Campen

. f 17: 10.05.1649, Gissinge van Van Campen
(Zie Slothouwer 1945, p. 315; Buvelot 1995 (2), p.135).

Gissinge van van Campen (handschrift Huygens)	
10 maj 1649 (handschrift Van Campen)	
4 stucken int wulfsel stuc 1200	4800
1 vande triomfe	3000
2 trouwing & guevernement 2000	4000
1 stuck voor de schou 1000	1000
2 stucken ... 600	1200
2 besyden de schouw boven 500	1000
2 stucken besyden de duer 600	1200
de duer 200	200
8 stucken van de tryomfe 500	4000
8 stucken boven 400	3200
1 kleyn boven de schou	150
	<hr/>
	23750

. f 23: stucke inde sal nogh te maeken
(Zie Buvelot 1995 (2), p.137)

Handschrift Van Campen: op een stuk papier waarop Van Campen een overzicht van de werkzaamheden op een bepaald, helaas onbekend moment heeft gemaakt, staat in een andere hand, maar wel van Van Campen, een lijstje met schildersnamen.

Stucke inde sal nogh te maecken

de vier groote stucken int wulffsel
de vergoodingh
opgaende son
nederdaelen van wetenschap en welvaert
trouw hemeel ? boven de trouwdagh

vier groote doeck
tryumphe
geboort
bruyloft
ontfangh van gouvernement

de kleyne doeken boven sijn 10
daer aff onderhanden ende gedaen 5
de groote doeken onder sijn 12
4 onderhanden aff gedaen 8 nogh te doen
resteert nogh te doen als
21 stucken

Schilders in brabant

- 1 Jordaens
- 2 Kraye
- 3 Segers
- 4 Wilboorts
- 5/6 gonsales/van tulde

Schilders in hollant

- 7 Honthorst
- 8 Soutman
- 9 grebber
- 10 eeverdingh
- 11 lievens
- 12 blecker
- 13 Claes pieters

. f 24: schilders gedestineert in het huis int Bosc,
 (Zie Slothouwer 1945, p. 315; Buvelot 1995 (2), p.137).
 Handschrift Huygens.

Schilders geestimeert in het huis int bosch

	Van Tulden
	Honthorst
	Hanneman
Haghe	Willeboorts
	Couwenbergh wapentuygh
	Gonsales

	Soutman
	Grebber
Haerlem	de Bray
	Albert Valck pilaren
	Pieter Claesz ... & gout

Amsterdam	Van Loo
	Backer

Alckmaer	Cesar Everdinge

Nationaal Archief (NA, voorheen ARA) I, 1.08.11 : archieven Nassause Domeinraad

. inv.nr. 1070: Boeken van ontfangst 1734 en uitgaef 1736

- f. 195: aan de beeltsnijder Van Groenevelt, 240 ponden voor het snijden van acht groote lijsten tot luysters in de Groote Zaal bij ordonnantie van ZH, dd 20.8.1736.

- Aan W. Rottermont, mr beeltgieter en fonteynmaker, 460 ponden voor reparatie aan de twee loode beelden staande op de stoepen van de groote trap alsmede voor 16 kopere armlakkers tot de bovenstaande luysters.

. inv.nr. 1083: Boeken van ontfangst 1735 en uitgaef 1737

- f. 191v: aan Jacobus de Man, 15 ponden, voor 't vergulden van twee hanghblakers tot de Groote zaal.

- Aan J.B. Xaverij beeldhouwer, 1150 ponden, voor 't portrait van HKH in wit marmer etc. geplaatst in de Groote zaal int huys int bosch.

. inv.nr. 1102: Uitgaef 1757:

'Den 21 maart 1757 aan Anna Margaretha Bernards als eenige erfgename van hare overlede broeder Johannis Bernards in leven schilder en verwer alhier in den Hage, de somme van 50 ponden, wegens het schilderen van een stuk van 24 voet in 't vierkant door hare voorn. broeder in den jare 1750 in de coupel van 't huys d'Orangezaal gedaan, volgens reekening ordonnantie van UEdMog in dato 15 maart 1759 en quitantie hier nevens overgelegd'.

KHA, A 17: archief Willem IV

. 46/69/215: Inventaris van alle de meubilen, behorende op het Huis d'Orangezaal in 't Bosch, geïnterpreteert door den Hoftapicier hr Dier Tange op 28.9.1757, f 1: In d'Orangesael: twee witte marmere beelden op haar roode marmere pedestaalen, verbeeldende W.C.H. Friso en mevrouw de prinsesse gouvernante
een metaal gegoote beeld, Prins Willem I
vier vergulde penant tafels met haar marmere bladen
vier sware vergulde gerridons
vier kristalle kroonen met haar roode hangkoorden en quasten
acht branches zijnde onverguld met kinderties
24 roode damaste tabouretten met haar vergulde voeten en 1 groote cannappé
twee dito fauteuils met hare vergulde voeten
drie paar rode damaste gordijnen met rabatten en banderolle
voor de schoorsteen twee in 't vuur vergulde chirandôles

NA, 1.08.11: archief Nassause Domeinraad

. inv.nr. 1009: Ordonnantien 1759-1763

15.3.1759, f. 53: Orangezaal

'Aan de Edele Mog. Heeren praesident, Raden en Reekenmeesters van SH den Heere Prince van Orange ende Nassau etc.

Geeft ootmoedig te kennen Anna Margareta Bernards bejaarde ongehuwde dogter wonende alhier als eenige erfgename ab in testato van haeren overleedene broeder Johannes Bernards in leeven mr schilder en verwer meede alhier, dat haar suppl. voorn. Broeder in den jaare 1750 in de coupel van het vorstelijk Huijs de Orangezaal tot volkomen genoeye van wijlen haar doorl. en koninkl. Hoogheeden hebbende geschildert een stuk van 24 voeten over sijn kruys verbeeldende een lught met maan, sterren en verder bij werck sijne reekening des weegens ter somme van 50 gl. te dier tijd wel heeft overgelevert, dan dat als doen aan hem

sijne geveert in voldoeninge van deselve reekening genoeg te neemen met een somme van 30 gl.

. inv.nr. 1124: Rekening van J.C. Reigersman, thesaurier en rentmeester-generaal wegens de hofhouding, 1767:

f. 55, 20e capittel: Uijtgaave voor ameublementen.

- Betaald aan den konstschilder Jan van Dijk de somme van 1995.15.- voor 't schoonmaken en repareeren van de schilderijen in 't Huijs in 't bosch genaamt d'Orangezaal in den jaare 1767 volgens rekening ordonnantie en quitantie hier nevens overgelegd.

. inv.nr. 4717: Rekening en verantwoording van ontvang en uitgave gedaan door E. Temminck commissaris ter administratie der Nationale Domeinen herkomende van de Vorst van Nassau in qualiteit als geweest Intendant over de voorwerpen spateerende het approprieren van het Hotel in het Bosch, tot een verblijf voor den voormaligen heer Raad Pensionaris:

- 22.05.1806, f. 34: betaald aan P.C. Huijbrechts meester schilder en kunstkooper alhier, wegens het schoonmaaken, retoucheeren en vernissen der Orangezaal en coupel tot ultimo maart 1806 mitsgaders van allen de overige schilderijen eene somma van 1803 guldens blijkens gequitteerde reekening ten deezen no 80.

- 30.05.1806, f. 34v: aan C. van Cuylenborgh, konstschilder voor konst en arbeidsloon van het schilderen van twee groote deurpaneelen en twee handen in 't Wit, op een gouden grond, eene somme van 421 gl bij gequitteerde reekeningen hier neevens no 81.

(De rekening wordt gesloten op 25.01.1808 door Rekenmeesters voor de administratie der Nationale Domeinen herkomstig van het Huis van Nassau).

. inv.nr 4709: Inventaris HTB

p. 6, Groote Zaal

vier trumeaux met 9 armen ijder

agt lusters ijder met 12 armen

twee schoorsteen dito met 6 armen ijder

vier tafels met witte marmere Blaaden

twee canapées met rood damast

12 stoelen met dito

drie stuks porcelleijn voor de schoorsteen

drie damaste glasgordijnen

een groot smirnaas tapijt

een klein dito

NA, 1.08.37: Nassause Domeinraad Franse Tijd, 1804-1810

. inv.nr. 47: Uitgaven 14e t/m 19e kapittel 1804-09:

15e kapittel:

rek.nr. 3: wegens ingekochte illustres voor de zgn. Orangezaal met transport, f 164.-.-

- 26.03.1806, nr 13: rek. 1 van L. Orth voor gemaakte vergulde branches voor de zgn.

Orangezaal, f 165.-.-

- 23.05.1806, nr 16: 3e rek. van J. Termaten wegens gedaan verfwerk en vergulden der

Orangezaal en Chineese kamer, f4447.8.8

- 4^e rek. van P.C. Huybrechts wegens het schoonmaken, retoucheeren en vernissen der

Orangezaal en coupel, f 1803,-,-

- 30.05.1806, nr 7: 1e rek. van C. Cuylenburg, voor het schilderen van twee grote

deurpaneelen der Orangezaal, f 421.-.-

- 06.06.1806, nr 2: 6e rek. van P. Mansvelt en zn, mr kopergieters, voor geleverde in het vuur vergulde spanjoletten van de Orangezaal, Chinese kamer en vestibule, f 1111.14.-
- 11.07.1806, nr 16: 4e rek. van W. Amiabel voor 't vergulden van vier grote geridons van de Orangezaal, f 44.10.-
- 6e rek. van L. Orth, voor 't vergulden van een branche met 6 armen, f 28.-.-
- 05.09.1806, nr 3: 2e rek. van W. de Wit en comp., mr beeldhouwers voor gedane werken en leveranties in de Orangezaal en het maken van differente spiegelijsten, f 736.7.-

KHA, E 9 a IIIb: Rekeningen, kasstukken e.a.

. inv.nr. 13: 4e kwartaal 1831- 1e kwartaal 1832:

no 6: Lijst der rekeningen wegens gedane werken en leverancien aan het HTB en aanhooren in de nabijheid van deze Residentie, over de tweede drie maanden des jaars 1831.

Totaal f 2892,565.

De rekeningen zijn gecontroleerd door de bouwmeester der Koninklijke Paleizen van Landsgebouwen A. Noordendorp.

- 30.05.1831: van Rotteveel, timmerman: aan de ligtcouzijne & in de koepel van de Orangezaal 2 knegts 4 dage, f 11,20

- 11.06.1831: van L. Hardenberg, schilder: de Koepel van de Orangezaal: de ramen benevens de pilasters gegr. & overgev.

5 3/10 ll grondverw, 8/20 terpentijn f 4,77

Winter 5 1/4 dag

door den metselaar gehaald 1 5/10 menie en 8/10 gekookte olie

- 18.06.1831: de Orangezaal:

5 3/10 grondverw, 1 ll stopverw f 4,57

1 ll terpentijn, 1 5/10 gek. olie f 2,12

A. de Jong 4 1/2 dag

- 25.06.1831: de Orangezaal:

aan het oververwen van de beschotten, plinten en basementen

6 5/10 paars f 7,15

A. de Jong 6 dagen

van J.M. Schweizer, glasemaker:

- 16.05.1831: in de Orangezaal ruit ingezet, 90-60 f 5,50

KHA, E 9 a IV C

. inv. nr. 8: Duplicaatrekeningen van het onderhoud van het Paleis Huis ten Bosch, 1831-1833

- 28.04.1831: nota van eenig verwerswerk van L. Hardenberg: in de koepel boven de groote Zaal, het binnen en buiten verwen van acht lichtkozijne, glasramen etc. f58,-. (in potlood een kladrekening z.d. die waarschijnlijk betrekking heeft op dezelfde post: in de koepel boven de groote zaal 1200 vierkante voete te verwen).

- Nota z.d. van Verwerswerk:

glasramen aan de koepel f 80,-.

- 14.01.1831, nr 1: Begroting der werken en leverantien gevorderd wordende tot het in eenen behoorlijken staat van reparatie brengen van het Paleis in het Bosch:

in den Koepel boven den grote zaal het binnen en buiten verwen van acht lichtkozijnen en glasramen (zie boven).

- 3.7.1831, nr 6: Lijst der rekeningen wegens gedane werken en leveranciën aan het Paleis in het Bosch ... over de tweede drie maanden des jaars 1831

Rekening van L. Hardenberg, mr schilder en verwer:

11 juni: de koepel van de Oranjezaal:

de ramen benevens de pilasters gegrond en overgeverwd

5 3/10 te gronderen 8/10 terpentijn f 4,77

5 1/4 dag gewerkt

door den metselaar gehaald 1 5/10 tt menie en 8/10 tt gekookte olie 0,60

18 juni: de Oranjezaal:

5 3/10 te gronderen 1tt stopverw 4,57

1 tt terpentijn 1 5/10 gekookte olie 2,12

4 1/2 dag gewerkt.

25 juni: de Oranjezaal:

aan het verwen van de beschotten, plinten en basementen
6 5/10 tt paars
6 dagen gewerkt

7,15

KHA, E 9 a III b: Rekeningen, kasstukken e.a.

. inv.nr. 70: rekeningen 1855

- juli 1855, nr 37: Rotteveel, timmerman: tot nieuwe rame in de Koepel Oranjezaal
nr 41: P. Mouton, timmerman: in de danszaal een stijger gemaakt, f 177,36

- augustus 1855, nr 30: Franses, smid en slotemaker: het slot en de schuiven van de
Oranjezaal schoon en in order gemaakt, het koperwerk schoon gemaakt afgebeten gepolijst en
gevernist en weder aangemaakt, f 7,85

De espagnoletten van bovengenoemde zaal schoon en in order gemaakt, 6 nieuwe schroeven,
f 6,20

- oktober 1855, nr 35: N. Hopman:

Declaratie van N. Hopman wegens de navolgende werkzaamheden gedaan in de Orange of
danszaal van het Paleis in 't Bosch:

18 oktober: de navolgende schilderijen afgewaschen uitgehaald en vernist:

1	Schilderij door Van Tulden boven de buitendeur	286
2	Dito bezijden als 1 Van Tulden, 1 De Grebber	208
4	Dito bezijden als 3 Van Tulden, 1 Soutman	336
1	Dito de deur paneel 2 maal	50
1	Dito boven de binnendeur door C. van Everdingen	104
4	Dito als 2 Van Tulden, 1 C. van Everdingen en 2 gem. J.L.	384
4	Dito als 1 De Braay, 2 Van Tulden, 1 onbekend	336
2	Dito bezijden de Everdingen	
1	Dito de binnendeur paneel 2 maal	55
1	Dito boven de ramen door Hondhorst	286
4	Dito als 1 Jordaans, 1 De Grebber, 2 Hondhorst	336
4	Dito door Beschop Herauten	188
1	Dito door Jordaans	662
4	Dito 2 door Hondhorst, 2 onbekend	336
2	Blaffon in de koepel 2 maal	675
	4278 à 20 cent per voet is	855,60
4	Gebogen blaffons paneel	908
4	Dito vlak paneel	64
2	Dam stukke tusschen de ramen	52
	1024 à 15 cent per voet is	153,60
	De groote schilderij van Hondhorst van 't agterdoek afgenomen geplet, verdoekt, opgespannen, een stuk ingezet, gestopt en bijgeschilderd	865
	(subtotaal)	1874,20
	Bijgekomen voor afwaschen, uithalen en vernissen van het volgende	
	Al de vergulde lijsten	215
8	Zijtogen met wapens boven de schilderijen	728
4	Dito boven de Herauten	364
	Het staand wand in de koepel, 1907 à 15 cent per voet is	286,05
	Bijgekomen restauratie:	
	De buiten en binnendeur gestopt en bijgeschilderd	11
1	Heraut 2 stukken agter afgenomen, nieuwe opgezet en bijgeschilderd	16
	In het blaffon boven de buitendeur een paneel geplamuurd en bijgeschilderd	14
	Het blaffon in de koepel bijgeplakt, gestopt en bijgeschilderd	194
	(subtotaal)	521,05
	Totaal	2395,25

	Af 1%		23,95
	Totaal		2371,30

nr 37: H.A. van der Braak, schilder en glazenmaker:

29.07	het onderscheidene malen verwen van de Oranjezaal, 4 ll grondrood	baas 3,5 dag	12,90
11.08	6/10 grondrood, 3/10 stopverf	Baas 1,5 dag	3,45
18.08	5 2/10 grondrood, 1 2/10 stopverf	Baas, 5 dag	18,00
25.08	13 8/10 oververw	Knecht, 4 dag Baas, 6 dag	66,80
01.09	Het marmeren van de lambrisering, 10 2/10 geel, 3 2/10 marmerkleur, 7 2/10 oververw	Knecht, 5 dag Baas, 7,5 dag	11,36 45,30
08.09	1 7/10 oververw	Baas, 6,5 dag	15,90
29.09	2 9/10 oververw; gestopt de lambrizing 2 ll stopv.	knecht 2 dag baas, 2 dag	17,80
06.10	3 6/10 oververw	knecht 5,75 dag, baas 6,5 dag	29,90
13.10	5 6/10 vernikopal binnenw. 5/1/ grondgeel, 1 ll oververw		15,80
13.10	1/2 boekgoud	knecht 1,25 dag, baas 6 dag	10,10
20.10	5 1/10 oververw, 3/10 stopv.	baas 6 dag	28,95
26.10	3/10 lak voor de dorpels	knecht 1,5 dag, baas 2,5 dag	6,90
	somma		282,76
	Af 1%		2,82
	Totaal		279,94

nr 38: Rotteveel, timmerman: tot behulp der schilder en tot het uytneeme van een groot schilderstuk uyt de Orangezaal en tot het make van een rek of spei raam voor het zelve geleverd

Tot een nieuw doek raam

nr 39: P. Mouton, timmerman: op het HTB het plaatsen van schilderijen

Het afbreken van den stijger

(conform H. Camp)

nr 40: J. Noordendorp en zoon, mr metselaar: aan het stoppen van lattijen, scheuren en gaten in de muren der Oranjezaal;

25 kop portl. cement, 1 kop tras, 8 kop kalk,

f 2,60

. inv.nr. 71: rekening van het onderhoud van de paleizen te 's-Gravenhage en Amsterdam, 1856.

- mei 1856, nr 41: van W. Stortenbeker en zn, huisschilders en glazenmakers: acht pilasters met kapiteelen beschildert en verguld vier penant tafels gerepareerd, bijgebeeldhouwd en verguld,

f 800,-

- juni 1856, nr 39: nota van wed. H.A. van der Braak, schilder en glazenmaker, ondermeer:

01.03.1856	Tweemaal verven van de koepel in de Oranjezaal en het beschilderen van dezelve;		67,20
------------	---	--	-------

	16 8/10 rood voor de koepel		
	1 4/10 napels geel		5,60
	1 3/10 gebrande lak en kasselsaarde		1,95
15.03.1856	6 8/10 postelijn, standolij rood voor de koepel		

KHA, E 9 a: archief intendance

E 9 a I a: Brievenboeken, registers, klappers, 1826-1959

. inv.nr. 5: Intendance der Koninklijke Paleizen, uitgaande missiven en rapporten, 1.1.1854-31.12.1860:

- 10.11.1854, nr 39: aan de Hofcommissie: voor het onderhoud der gebouwen toegestaan 1854 t.a.v. HTB f 2.450,-; aangevraagd 1855 t.a.v. HTB f 1880,-.

Toelichting:

De groote schilderijen in de OranjeZaal van het HTB zullen in 1855 gewasschen en vernist worden, indien de begrooting goedgekeurd wordt. De overige schilderijen zijn in dit jaar in order gebracht.

- 15.11.1855, nr 44: aan de Hofcommissie: Koninklijke Paleizen, begrooting 1856, memorie van toelichting:

een tweede post van f 950,- voor de voltooiing der herstellingen welke reeds van dit jaar voor het grootste gedeelte in de Oranjezaal van het HTB verrigt zijn geworden.

KHA, E 1 b: archief Hofcommissie 1849-1919

E 1 b II b : Correspondentie

. inv.nr. 17: 1855

- 26.08.1855, nr 253: van de Intendant aan de Hofcommissie:

‘Bij het wasschen en vernissen der groote schilderstukken van de Oranjezaal in het HTB is bevonden door den Heer Hopman, die dat werk voor de daarvoor op de begrooting uitgetrokken som van 1500 gulden heeft aangenomen te bewerkstelligen, dat het gedeelte der beschildering, welke zich boven de ramen van de zaal bevindt, noodwendig eene verplakking of overdoeking vordert; daar echter dit werk niet in de aanneming begrepen is en dat de gelegenheid hiertoe thans gunstig is, geef ik mij de eer de Hofcommissie in overweging te geven van ’s Konings magtiging tot het doen overdoeken van het beschadigde schilderwerk te vragen en daarvoor op hoofdstuk ameublement mijner begrooting plus minus 1000 gulden (duizend) beschikbaar te mogen houden’.

- 29.08.1855, nr 253: van de Hofcommissie aan de Koning:

‘De Hofcommissie heeft de eer Uwe Majesteit hiernevens aan te bieden, een voorstel van den Heer Intendant der Paleizen, houdende om op hoofdstuk ameublement zijner begrooting eene som van plus minus duizend gulden beschikbaar te mogen houden tot het doen overdoeken van het beschadigd schilderwerk, hetwelk zich boven de ramen van de Oranjezaal op het HTB bevindt, als zijnde dat werk niet in de aanneming voor het in orde brengen der groote schilderstukken begrepen. De Hofcommissie zich met gezegd voorstel vereenigende, neemt eerbiedig de vrijheid hetzelve aan Uwer Majesteits goedkeuring te onderwerpen’.

KHA, E 9 a: archief Intendance; 1 b: Ingekomen en minuten van uitgegane stukken

. Inv.nr. 13: 1851-1855

Ingekomen stukken 1855:

Suppletaire Begrooting van buitengewoone uitgaven voor HTB 1856, 10.11.1855 door Camp: Verwers en Vergulderswerken

10.11.1855	Voor het beschilderen en vergulden van de acht pilasters, met kapiteelen en basementen	580,-
------------	--	-------

	Voor het herstellen en mat vergulden van de vier penant-tafels	220,-
	Voor het verder voltooyen van de verfwerken	150,-

Ingekomen stukken 1856:

- nr 60: begrotingen van kosten voor het onderhoud der Koninklijke Paleizen 1857: door
Camp: begroting HTB 1857:

10.11.1856	timmerwerken voor herstellingen aan de parketvloer in de zaal	50,-
------------	---	------

. Inv.nr. 15: 1861-1880: ingekomen stukken.

Ingekomen begrotingen der Koninklijke Paleizen, 1862-1877:

- Begroting 1864:

Timmerwerken: het maken van een raam in de koepel.

- Begroting 1865:

Timmerwerken: herstellingen aan en het oppoetsen van de parketvloer, f 100,-

- Begroting 1866:

Timmerwerken: herstellen en oppoetsen van den parketvloer, f 100,-

- Begroting 1867:

Timmerwerken: repareren en oppoetsen van den parketvloer, f 50,-

KHA, E 9 a IV A: Registers van verrichte werkzaamheden in de diverse gebouwen in Den Haag, 1895-1924

. Inv.nr. 5: 1896-1897:

- 12-17 april 1897: Verboog: de stijger in de Oranjezaal geplaatst en na gelang van de vordering van het vernissen en schoonmaken der doeken verplaatst.

De restaurateur van schilderijen den heer Hopman (te Bussum) een der doeken uit de Oranjezaal dat in slechten staat verkeerde verdoekt en weder geplaatst, al de overige doeken schoongemaakt en opnieuw gevernist, hiermede gereedgekomen.

KHA, E 9 a III b: rekeningen, kasstukken

. inv.nr. 114: 7.1897-2.1898

- juli 1897, nr 28: van W.A. Hopman, Brinklaan no 31d, Bussum:

Maart: Eene wandbeschildering door A. van Tulden voorstellende allegorische voorstelling betreffende Prins Hendrik, behorende in de Oranjezaal in het paleis HTB te 's Hage,

03.1897	Verdoekt, schoongemaakt, gerestaureerd, op nieuw raam gespannen en vernist	565,--
	verschot voor assurantie	3,15
	voor vracht heen en terug, in en uitpakken en reiskosten	43,--
	Totaal	611,15

nr 29: van W.A. Hopman

04.1897	Al de wandbeschilderingen aanwezig in de OZ in het Paleis HTB te 's Hage schoongemaakt en het vernis hersteld	485,--
---------	---	--------

KHA, E 9 a III a; Inv.nrs 314-317: begrotingen voor het onderhoud der paleizen, 1880-1940

- Begroting 1897: memorie van toelichting: Voor het meubilair is meer aangevraagd wegens noodzakelijke vernieuwing aan gordijnen in de Oranjezaal.

Aantekening begroting 1896: schoonmaken en opnieuw spannen van enkele schilderstukken Oranjezaal, f500,- à f600,- bijschilderen gat.

Memorie van toelichting: Hieronder zijn begrepen de kosten van eene voortzetting der verbetering van de goten en van het dak boven de Oranjezaal.

- Begroting 1899: niets mbt Oranjezaal.

- Begroting 1900: aantekening bij ontwerpbegroting 1900, wat betreft meubilair in de Oranjezaal: 46,5 m zijden damast voor meubelgordijnen, f 650,-; 10 stoelen en 2 armstoelen nieuw bekleeden, f 80,-.

- Staat van uitgaven wegens werkzaamheden en leverantiën aan het Koninklijk Paleis HTB uitsluitend betrekking hebbende op de aldaar gehouden Vredesconferentie.

o.a. Vernissen van schilderijen, f 10,-

- Begroting van extra kosten voor het HTB:

7. Meubilair behangerswerk: a. het vernieuwen van gordijnen bestaande in val-, rol- en spangordijnen:

Oranjezaal: 3 linnen rolgordijnen f 27,- en 6 smalle valgordijnen f 36,-

c. Oranjezaal: een raam nieuwe zijden meubelgordijnen; 3 stel meubelgordijnen tot 2 stel te vermaken en van voering en agrement te voorzien, f 650,-.

OZ nieuwe linnen valgordijnen, sealskine tochtgordijnen en maraboutochtbanden aan de deuren, f 96,-.

KHA, E 9 a III b: rekeningen, kasstukken

. Inv.nr. 122: oktober 1902- mei 1903

- 28.02.1903: lijstjes voor de lambrizing - 4 m en h lat- 6,5 uur loon; 2 paneelen uit een lambrizeering genomen.

- maart 1903, nr 58: van C.F.L. de Wild, L.v.Meerdervoort 230; maart 1903: voor het afwasschen der schilderstukken in de Oranjezaal van het HTB, 313 m² a f 0,30 = f 93,90
nr 59: van Verboog: de stijger in de zaal helpen verplaatsen en later af helpen breken en opgeborgen.

De zaal drie maal geboend.

. Inv.nr. 127: uitgaven december 1905- mei 1906

- december 1905, nr 164: van A.H. Trautwein, kunst-, kerk-, en decoratieschilder, Amsterdam, Heerengracht 159:

nota dd 4.12.1905, 7.11.1905: aangenomen het restaureeren van het decoratief schilderwerk tegen de staande wanden van den Koepel der Oranjezaal in het HTB voor f 480,-

KHA, E 9 a IV A: Registers van verrichte werkzaamheden in de diverse gebouwen in Den Haag, 1895-1924

. Inv.nr. 8: 1902-1903

- 23-28.02.1903: J. Batenburg en de tuinknechts: voor het schoonmaken (afwaschen) van het schilderwerk in de Oranjezaal de steiger verplaatst en een voorhanden dubbele ladder opgezet.

- 02-07.1903: Verboog met hulp van vier tuinarbeiders: de 3en maart den steiger in de Oranjezaal weggebroken en boven het koetshuis op den zolder opgeborgen. De doeken allen gereinigd door den heer De Wildt. De parketvloer schoongemaakt en geheel opgeboend en gereed.

KHA, E 9 a: archief Intendance; 1b: Ingekomen en minuten van uitgegane stukken

. Inv.nr. 26: 1914-1916, ingekomen brieven:

- 17.02.1915, nr 4: Van HM aan Intendant der Koninklijke Paleizen: HM heeft goedgekeurd, dat het verguldsel der kronen en appliques van de Oranjezaal in betere overeenstemming met de omgeving worde gebracht zonder dat daarvoor kosten worden berekend.

Uitgaande brieven:

- nr 4, Van Intendant der Koninklijke Paleizen aan HM: 'Met den diepsten eerbied zij het mij vergund de hooge aandacht van HM te vestigen op den toestand, waarin het HTB het ameublement van de Chinese zaal, van de Japanse zaal en dat van de Oranjezaal verkeert. (...) Wat aangaat het uiterlijk aanzien van de Oranjezaal, dat veel geleden heeft door het nieuwe verguldsel dat de heer Brugman op de kronen en appliques aanbracht, gaf mij toe dit werk niet naar behooren te hebben afgeleverd en is hij daarom bereid, zonder daarvoor kosten in rekening te brengen de kronen en appliques alsnog in overeenstemming te brengen met de omgeving.

KHA, E 9 a: archief Intendance, I a: brievenboeken, registers, klappers 1826-1959

. Inv.nr 20: Correspondentieboek van de Intendance der Koninklijke Paleizen, 27.5.1907-19.3.1915:

- 05.02.1915, nr 4: aan HM: over herstel van de zijde der ameublementen Chineesche zaal, Japansche zaal en Oranjezaal HTB en over het in de Oranjezaal in overeenstemming brengen van het te nieuwe verguldsel der lichtornamenten met de omgeving.
- 10.02.1915, nr 2: van HM: over herstel van de zijde der meubelen van de Chinese zaal, Japanse zaal en Oranjezaal van HTB en over het in overeenstemming brengen van het nieuwe verguldsel der lichtornamenten in de Oranjezaal met dat der omgeving.
- 17.02.1915, nr 4: van HM: HM wenscht de voorgestelde herstellingen aan het ameublement op HTB onder de tegenwoordige tijdsomstandigheden niet te doen uitvoeren. De te nieuw vergulde lichtornamenten Oranjezaal kunnen in overeenstemming met de omgeving worden gemaakt.

KHA, E 9 a: archief Intendance, 1 b: ingekomen en minuten van uitgegane stukken
 . Inv.nr. 33: 1941-1944, ingekomen stukken 1941:

- 16.04.1941, nr 24: Van Kurt Freiherr von Schröder, präsident der Industrie- und Handelskammer zu Köln als vom Reichskommissar eingesetzter Vermögensverwalter (op het Noordeinde 66) aan Intendance: 'Auf Ihr Schreiben vom 16ten april erkläre ich mich mit der vorgeschlagenen Verbringung der 'vaste schilderijen' aus dem Oranjezaal im HTB in die Staatlichen Schutzräume einverstanden'.
- 21.05.1941, nr 37: van de hoofd-directeur van het Rijksmuseum (H.P. Baard) aan de Intendant: Ontvangstbewijs van kunstvoorwerpen ter bewaring gegeven in de bomvrije schuilkelders in Zandvoort.

Lijst behorende bij ontvangstbewijs no 7a:

doeken uit de Oranjezaal van het Koninklijk Paleis HTB:

Cesar van Everdingen	de geboorte van Frederik Hendrik
De Grebber	Zegetocht met de schatten van Brazilië
G. Honthorst	Prinses Amalia van Solms en haar vier dochters
Van Thulden	Frederik Hendrik de booze machten bedwingend
Van Thulden	Koning Karel II van Engeland te paard
Van Thulden	Avant-garde, Spaansche gevangenen
Van Thulden	Prins Willem II benoemd tot stadhouder en Kapitein-Generaal in tegenwoordigheid van zijn vader Prins Frederik Hendrik
Van Thulden	Zegetocht met schatten uit Brazilië
De Grebber	Idem
Pieter Zoutman	Zeetocht met veroverde wapens en kostbaarheden
Van Thulden	Aanbieding van de heerschappij over de zee aan Frederik Hendrik
S. de Bray	Avant-gardes van de zeegetocht met zegeteekens veroverd in den 80-jarigen oorlog
Van Thulden	de prinsen Maurits en Frederik Hendrik terugkeerend uit den Slag bij Nieuwpoort
Van Thulden	Venus en haar nymphen de wapens van Mars bewonderend
Jan Lievens	De Parnassus met vijf muzen
Van Thulden	De smederij van Vulcanus, met 3 cyclopen, de wapens voor Aeneas smedend
C. van Everdingen	Pegasus en 4 muzen
S. de Bray	Avant-garde van de zegetocht met zegeteekens, veroverd in den 80-jarigen oorlog
Van Thulden	Minerva den jongen Frederik Hendrik onderwijzen
De Grebber	Avant-garde van de zegetocht met op de Spanjaarden veroverde wapens

Honthorst	Het huwelijk van Louise Henriëtte, oudste dochter van Frederik Hendrik met Fiederich Wilhelm, keurvorst van Brandenburg
J. Jordaens	De Tijd die het oude vernietigt en het nieuwe weder voortbrengt (in potlood bijgeschreven: scheur van ± 10 cm, oud)
Honthorst	Aankomst in de Nederlanden van Prins Willem II, zoon van Frederik Hendrik, met diens gemalin Maria van Engeland

04.12.1942: Aantekening in de marge van de Intendant: de bovenstaande schilderijen bevinden zich thans in de Rijks bomvrije schuilkelder te Paaschlo nabij Steenwijk.

17.04.1946: Aantekening in de marge van de Intendant: schilderijen terugontvangen in HTB op 17.04.1946.

17.04.1946: Aantekening op lijst met schilderijen door Intendant: schilderijen op in het HTB aangekomen, begeleid door de heeren A. Veeneman en arch. Janzen.

. Inv.nr. 33: Uitgaande stukken 1941:

- 14.03.1941, nr 14: van Intendant aan L. Bok, directeur der Afdeling Onderhouds- en uitbreidingswerken der RGD: 'Dezer dagen constateerde ik tot mijn leedwezen dat eenige der vier groote hoekkolommen van den koepel in HTB eenigszins door houtworm zijn aangetast'.

- 15.04.1941, nr 22: van Intendant aan Hofcommissie: 'van de Inspectie Kunstbescherming ontving ik het verzoek, de vaste schilderijen behoorende tot de Oranjezaal van HTB, welke schilderijen zich thans bevinden in den kelder onder genoemde zaal en welke aldaar, ofschoon zoo goed mogelijk, toch nog niet voldoende beschermd zijn tegen brisantbommen, te mogen doen vervoeren naar en plaatsen in de door het Rijk vervaardigde en geheel voor opbergen van Kunstschaten ingerichte bomvrije kelders'.

- 20.05.1941, nr 37: van Intendant aan Hofcommissie: 'Hierbij heb ik de eer u te doen toekomen:

1. Mijn rapport met lijst inzake het tweede transport van schilderijen van de Oranjezaal van HTB naar de rijksbomvrije schuilplaatsen in de gemeente Zandvoort op 19.05.1941.

2. Mijn rapport met lijst inzake het transport van schilderijen van Paleis Noordeinde naar id., 19.05.1941.

- 20.05.1941, ad nr 37: rapport van Intendant:

Rapport inzake het overbrengen van het tweede gedeelte der schilderijen afkomstig van de Oranjezaal van HTB naar de Rijksbomvrije schuilplaatsen in de gemeente Zandvoort op 19.05.1941.

Op 19.05.1941 is het tweede gedeelte der schilderijen, vermeld op nevensgaande aangehechte lijst en behoorende tot de Oranjezaal van HTB, overgebracht naar de Rijksbomvrije schuilplaatsen in de gemeente Zandvoort.

Dit tweede transport was eveneens georganiseerd door de Inspectie Kunstbescherming te 's-Gravenhage.

Aanwezig waren de volgende heren:

J.W. Janzen, van de Inspectie Kunstbescherming; prof. dr. W. Martin, directeur Mauritshuis;

J.C. Traas, restaurateur van schilderijen te 's-Gravenhage; W.F. van der Beek; Jhr. ir.

P.F.O.R. Sickinghe; A. Veneman.

De bovengenoemde kunstschaten werden in goeden staat ter plaatse afgeleverd aan den beheerder der Rijksbomvrije schuilplaatsen, den heer H. Baard, conservator van het Rijksmuseum te Amsterdam.

Aantekening: het transport geschiedde door de firma Henk Rolleman, Damstraat 32/34, Den Haag, Rijvergunning G. 710.

Inclusief lijst met 23 schilderijen uit Oranjezaal.

- 23.04.1941, nr 66: rapport van de Intendant der Koninklijke Paleizen:

Rapport inzake het overbrengen van een aantal kunstschaten afkomstig van de Oranjezaal van het Koninklijk Paleis HTB naar de Rijksbomvrije schuilplaatsen in de gemeente Zandvoort op 22.04.1941.

Op 22.04.1941 zijn een aantal kunstschaten vermeld op nevensgaande aangehechte lijst en behorende tot de Oranjezaal van HTB overgebracht naar de Rijksbomvrije schuilplaatsen in de gemeente Zandvoort.

Dit transport geschiedde per motortrailer van de firma Bakker te Den Haag en was georganiseerd door de Inspectie Kunstbescherming.

Bij het transport waren aanwezig de volgende heeren:

J.W. Janzen, van de Inspectie Kunstbescherming; prof. dr. W. Martin, directeur Mauritshuis; J.C. Traas; W.F. van der Beek; Jhr. P.F.O.R. Sickinghe; A. Veeneman.

De bovengenoemde kunstschaten werden in goeden staat ter plaatse afgeleverd aan den beheerder der rijksbomvrije schuilplaatsen, den heer H. Baard, conservator van het Rijksmuseum te Amsterdam.

Tot mijn leedwezen konden niet alle kunstschaten van de Oranjezaal tegelijkertijd vervoerd worden aangezien de 2e bomvrije schuilplaats nog niet geheel gereed was. Het 2e transport zal waarschijnlijk over enkele weken plaatsvinden.

Lijst met kunstvoorwerpen:

Groote Rol: Zegetocht van Frederik Hendrik, vergezeld van zijn zoon prins Willem II na de inneming van 's-Hertogenbosch (J. Jordaens)

Kleine Rol: 1. het huwelijk van Frederik Hendrik en Amalia van Solms (Honthorst)

2. Aanbieding van het Stadhouderschap der Zeven Provinciën door de Nederlandsche Maagd aan Frederik Hendrik (Van Thulden)

Middenstuk koepel: Amalia van Solms als weduwe (Honthorst)

Twee deuren: Pallas en Hercules (C. Brizé)

Penanten: 4 stuks. Heraldische figuren, gemerkt A,B,C en D.

Een kist: inhoudende 12 stuks eikenhouten kinderfiguren.

Een kist: (krat) gebeeldhouwde ruitergroep.

Ingekomen stukken 1942:

- 27.02.1942, nr 2: van Inspecteur Kunstbescherming (Kalf) aan de Intendant der Paleizen: Het vervoer van de kunstvoorwerpen geschiedt op kosten van het Rijk. De afmetingen der schilderijen uit het HTB maken het onmogelijk deze te bergen in Maastricht. Ik geef u daarom beleefd in overweging mij te machtigen deze stukken over te brengen naar een van de tijdelijke depots.

- 04.03.1942, nr 3: van Hofcommissie aan de Intendant:

De Hofcommissie geeft toestemming voor verplaatsing van de kunstvoorwerpen uit Huis ten Bosch en Paleis Noordeinde.

21.4.1942: Aantekening in de marge van Sickinghe: Transport is geschied op 16.4.1942 naar Gelderingen bij Steenwijk onder leiding van den heer Vreede, secretaris der Inspectie Kunstbescherming. Voorts aanwezig de heeren Veeneman, Traas en mijzelf.

Uitgaande stukken 1942:

- 25.04.1942, nr 35: rapport van de Intendant:

Rapport inzake het overbrengen van de 14 schilderijen uit Paleis Noordeinde en van de vaste schilderijen uit Huis ten Bosch van de Rijksbomvrije schuilplaatsen in de gemeente Zandvoort naar de Rijksopslagplaats voor kunstwerken te Gelderingen nabij Steenwijk op 16.04.1942.

Op 16.04.1942 zijn de schilderijen thuisbehorende in Paleis Noordeinde en in het Huis ten Bosch die tijdelijk waren opgeslagen in de Rijksbomvrije kelders van Zandvoort naar de Rijksopslagplaats in de gemeente Gelderingen nabij Steenwijk overgebracht.

Het transport was georganiseerd door de Inspectie Kunstbescherming te 's-Gravenhage. Alle kunstwerken zijn in goeden staat ter plaatse aangekomen, met uitzondering van het weduwe portret van Amalia van Solms (thuisbehorende in de nok van de koepel van de OZ), dat op het laatste moment niet te Zandvoort te vinden was. Twee der aanwezige heeren hadden het ca. een maand tevoren nog gezien, van deze aangelegenheid zou terstond werk gemaakt worden (Bericht van prof. dr. Martin dat het schilderij terecht is en aanwezig is te Gelderingen, 02.05.1942).

Bij het transport waren aanwezig de volgende heeren:

H. Vreede, secretaris Inspectie Kunstbescherming; J.C. Traas, restaurateur van schilderijen te 's-Gravenhage; Jhr ir P.F.O.R. Sickinghe; A. Veeneman, werkzaam bij de Intendance te 's-Gravenhage.

Het transport geschiedde onder voortdurende bewaking van de Marechaussee.

Te Gelderingen werden de kunstwerken afgeleverd aan den heer H. Baard, conservator van het Rijksmuseum.

Evenals het vorige jaar, werd bij het transport gebruik gemaakt van den wagen van de Firma Henk Rollema, Damstraat 32/34, Den Haag.

Ingekomen stukken 1943:

- 22.09.1943, nr 74: van de Intendant: De kist inhoudende een beeldhouwde ruitergroep werd ingemetseld in een van de beide schuilkelders te Zandvoort. Aantekening, aug. 1946: Bij de ontvangst kwam de ruitergroep merkwaardigerwijze uit de Rijksschuilkelder te Paaslo te voorschijn.

. Inv.nr 35: 1946:

ingekomen stukken:

- 13.03.1946, nr 45: van Rijksdienst Kunsthistorische Documentatie (H. Gerson) aan de Intendant: 'Nu de schilderstukken in het HTB herplaatst worden zou ik gaarne het volgende onder uw aandacht willen brengen. Er is nu een unieke gelegenheid om een oude fout te herstellen die vermoedelijk in de 19de eeuw is ontstaan, namelijk de 'Allegorie op den Tijd' door Jordaens weer haar oude plaats te geven, rechts naast het groote schilderstuk van Jordaens aan de hoofdwand. Het schilderstuk dat op deze plaats hing, 'De schatten van Brazilië' door P. de Grebber, komt dan op de plaats waar de Jordaens tot nu toe is geweest. Het gaat er dus om deze twee schilderijen van plaats te doen verwisselen. Dat de 'Allegorie op den Tijd' oorspronkelijk rechts naast de 'Zegetocht van prins Hendrik' haar plaats had, blijkt uit de oude beschrijving bij Jan van Dijk, 1767, blz. 28, no 17. Op verschillende oude gravures, o.a. op die van J.C. Philips, D. Marot en F. Molenaer kan men de 'Allegorie' herkennen. Bovendien is deze plaatsing veel logischer want nu staat ze tegenover het schilderij 'Amalia van Solms met haar kinderen' door Honthorst. De composities van beide schilderijen zijn op elkaar berekend; zie bijv. de boog in verkorting.

Reeds in het boek van prof. Martin 'Hollandsche Schilderkunst in de 17de eeuw', deel I, blz. 138, wordt op deze oogenschijnlijke vergissing gewezen. Dr. H. Schneider, de eerste directeur van ons Bureau, die indertijd de fotografische opnamen heeft laten maken, wees ons eveneens herhaaldelijk op deze foutieve opstelling'.

zie schets

- 22.05.1946, ad nr 25: 'In vervolg op mijn schrijven van 13.3.1946 zend ik u hierbij nog 3 foto's betrekking hebbende op de schilderijen van het HTB:

1. Van Tulden: Avant-garde met de Noord-Brabantsche veroveringen. Dit schilderij is een van de drie, die door herplaatsing weer op de goede plaats zijn gekomen. De twee andere waren de 'Allegorie op den tijd' door Jordaens en 'de Schatten van Brazilië' door de Grebber.

2 en 3. Van Tulden: 'de prinsen Maurits en Frederik Hendrik, terugkeerend uit den slag bij Nieuwpoort', en dezelfde: 'de onderwijzing van Frederik Hendrik' (nr 10).

Deze schilderijen zitten boven aan de zijde van de Japansche zaal. Volgens de beschrijving van Van Dijk moesten ze de plaatsen verwisselen. Deze fout is nu niet hersteld, omdat het schilderij met de 'Onderwijzing van Frederik Hendrik' beschadigd is en door herplaatsing op zijn oorspronkelijke plaats in het volle licht zou komen te staan.

Maar misschien is het toch goed, dat u op deze fout wijst, in de hoop, dat de schilderijen na een restauratie weer op hun oorspronkelijke plaats zouden kunnen komen.

Indien noodig, kunnen wij ook gaarne een schets maken van de veranderingen, zooals wij deze op de gegevens van Van Dijk en de prent van Marot hebben voorgesteld.

- 20.03.1946, nr 49: van Talens aan Intendant: Wij bevestigen de ontvangst van uw schrijven van 16 dezer en deelen u mede, dat wij de gevraagde 3 literflesschen vernis ten spoedigste aan het door u opgegeven adres zullen zenden. Daar wij echter onze fabrikaten uitsluitend leveren aan de speciaalzaken op ons gebied, zullen wij gaarne even vernemen door tusschenkomst van welken handelaar in Kunstschildersmaterialen wij een factuur over het vernis mogen indienen.

Uitgaande stukken 1946:

- 12.03.1946, nr 61: van Intendant aan de heer mr J.K. van der Haagen, hoofd van de afd. Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen: Overeenkomstig het advies van den heeren dr. J. van Gelder en J.C. Traas, verzoek ik u dringend, mij een hoeveelheid van ca 3 liter vernis te willen bezorgen, t.b.v. het onderhoud van de schilderijen in de Oranjezaal van Huis ten Bosch, welke thans weer in de Oranjezaal worden teruggebracht. Volgens den heer Traas moet het blanke vernis zijn, van uitnemende kwaliteit.

Ten volle wordt door mij beseft, dat hetgeen ik u vraag, op het oogenblik nog een groot probleem is. Anderzijds komt het in den loop der eeuwen maar hoogst zelden voor, dat dergelijke kunstwerken worden gedemonteerd; het is thans een unieke gelegenheid de schilderijen goed te voorzien.

- 16.03.1946, nr 65: van Intendant aan Talens: Verzoek om toekomen van 3 liter vernis van uitstekende kwaliteit ten behoeve van de restauratie van de schilderijen van de Oranjezaal van Huis ten Bosch.

KHA, E 9 a: archief Intendance, I a: brievenboeken etc. 1826-1959

. inv.nr. 23: de beschrijvingen in deze Correspondentieboeken zijn zeer summier, meestal slechts één zin.

- 02.02.1946, nr 37: aan Inspectie Kunstbescherming: terugvoering schilderijen Oranjezaal en Ruitergroep

- 12.03.1946, nr 61: aan mr. J.K. van der Haagen: vernis-Oranjezaal

- 16.03.1946, nr 65: aan V.V. Talens: vernis voor Oranjezaal

- 22.03.1946, nr 68: aan V.V. Talens: vernis voor Huis ten Bosch

- 11.05.1946, nr 118: van Rijksdienst Kunsthistorische Documentatie: foto's schilderijen Huis ten Bosch

RCE, archief Rijksinspectie Kunstbescherming

Dossier 741, Huis ten Bosch, 1940-1946

Lijst met schilderstukken Huis ten Bosch:

4 schilderstukken 7m x 1.07m

lengte	rechts	breedte	hoogte
1. 3.20		2.38	

2. 3.20	2.38
3. 3.20	2.04
4. 3.20	2.04
5. 3.20	2.06
6. 3.20	2.04
7. 3.20	2.02
8. 3.20	2.04

lengte	links	breedte	hoogte
1. 3.85		2.42	
2. 3.85		2.42	
3. 3.85		2.37	
4. 3.85		2.37	
5. 3.85		2.02	
6. 3.85		2.05	
7. 3.75		2.54, grootste	
8. 3.80		2.08	
9. 3.80		2.08	
10 3.18		2.10	
11 3.18		2.10	
12 3.80		2.10	
13 3.80		2.06	

grote rol lengte 8.10, straal 58 cm.

kleine rol lente 3.58

middenstuk 1.06 x 1.06 cm

2 kleine deuren

beeldhouwwerk uit schoorsteen (in kistje)

beeldhouwwerk boven ingang (in krat)

RCE, Archief Kunstbescherming Algemeen, nr 10

. 21.2.1946: Ontvangstbewijs ondertekend door de Intendant Sickinghe van voorwerpen uit den Rijksbergplaats te Paaslo:

A. Grote Rol

B. Kleine Rol

C. middenstuk koepel

D. twee deuren

E. penanten

F. een kist met 12 kinderfiguren

G. een krat met ruitergroep

RCE, Archief Kunstbescherming Algemeen, nr 12

. 30.06.1942: vervoer kunstschaten uit de bergplaatsen in de duinen, van Inspecteur kunstbescherming aan secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming: Zorgelijk was ook het transport van de wandschilderingen uit de Oranjezaal van Huis ten Bosch. Deze stukken van enorme afmeting moesten ten deele opgerold, in speciaal daarvoor gehuurde extra lange treilers, langs den weg naar Drente worden gebracht. Geladen onder het deskundig oog van den heer Traas van het Rijksmuseum

Mesdag, zijn zij, o.l.v. de Intendant Sickinghe en de heer Vreede, ongeschonden in Gelderingen aangekomen.

RCE, Archief Kunstbescherming Algemeen, nr 13: Paaslo

Inventaris van de Rijksbergplaats te Paaslo

. Ontvangen 09.12.1942: lijst van Kunstwerken afkomstig uit de Oranjezaal van Huis ten Bosch, ondergebracht in de Rijksschuilkamer te Paaslo:

23 doeken, deel uitmakende van de decoratie van de Oranjezaal zoals opgegeven in de lijst van de eerste bewaarneming in de Rijksbergplaatsen te Zandvoort dd 19.05.1941.

14 doeken

9 doeken

Groote rol - Zegetocht van Frederik Hendrik, door J.Jordaens

Kleine rol - 1. Het huwelijk van Frederik Hendrik en Amalia van Solms, door Honthorst

2. Aanbieding van het stadhouderschap der 7 provinciën door de Nederlandse Maagd aan Frederik Hendrik door Van Thulden

Middenstuk koepel, Amalia van Solms als weduwe door Honthorst

Penanten, vier stuks, heraldische figuren, gemerkt A, B, C, D

Twee deuren, Pallas en Hercules (C. Brizé)

Ondergebracht in het Parochiehuis te Gelderingen (bij Steenwijkerwold):

een kist, inhoudende 12 stuks eikenhouten kinderfiguren

een krat, met beeldhouwde ruitergroep

KHA, E 9 a: archief Intendance, I a: brievenboeken etc. 1826-1959

. Inv.nr. 25: Correspondentieboek 1950-1957

- 22.06.1953, nr 102: van J. Eich: bevestiging van de levering van hoezenstof t.b.v. Oranjezaal, Huis ten Bosch.

- 10.08.1953, nr 130: van L. Bok, toezending van 2 afschriften van dr. A. van Schendel inzake schimmelvorming in Oranjezaal, Huis ten Bosch.

- 11.08.1953, nr 131: van L. Bok, toezending van 9 foto's van de zwamvorming in bouwconstructie van de Oranjezaal.

- 06.12.1956, nr 123: van NV Gispen te Culemborg: betreffende de 8-hoekige tafel Oranjezaal, Huis ten Bosch.

KHA, E 9a IV C

. 21.08.1953: architect Bok aan Intendant Sickinghe:

Hierbij heb ik de eer u te doen toekomen 9 stuks foto's van de zwamvorming in bouwconstructies tegen de buitenwand van de Oranjezaal achter de beschilderingen.

. 08.08.1953: Directeur Rijksmuseum Van Schendel aan architect Bok: 'Naar aanleiding van mijn bezoek en de bezichtiging van de ernstige schade, veroorzaakt door schimmel en zwammen in de Oranjezaal, zou ik u willen adviseren wat de maatregelen voor de behandeling van het hout betreft, u te wenden tot ir. J.L. Bienfait, directeur van het Houtinstituut TNO, Delft. Ook de aangetaste schilderstukken zullen met een fungicide behandeld moeten worden, hetzij met een zwakke oplossing van een kwikzout of met een organisch preparaat als pentachlorophenol. Indien de ontsmetting niet grondig en zorgvuldig gebeurt is er groot gevaar voor een opleven van de hardnekkige kwaal'.

. 10.08.1953: architect Bok aan Van Schendel: mej. Dr. Hof van het Houtinstituut TNO ontvangen op Huis ten Bosch om aangetast materiaal te onderzoeken.

. 02.10.1953: Advies betreffende de bestrijding van de aantasting van hout door schimmels in de Oranjezaal van Huis ten Bosch te Den Haag, door het Houtinstituut TNO.

De opdracht:

De opdracht werd ontvangen advies te verstrekken inzake de bestrijding van de aantasting door schimmels, opgetreden in de Oranjezaal van Huis ten Bosch. Alvorens advies te geven werd het nodig geoordeeld de aantasting ter plaatse te bezichtigen.

Bezichtiging ter plaatse:

Op 07.08.1953 werd de opgetreden aantasting door mej. dr. T. Hof biologe aan het Houtinstituut ter plaatse bezichtigd. Het bleek dat het houtwerk achter het beschilderd paneel in de koepel van de Oranjezaal in ernstige mate was aangetast door de huiszwam *Merulius lacrimans* (Wulf.) Fr. Vruchtlichamen en grote massa's schimmelvlokken waren op het hout en het muurwerk aanwezig. In het aanwezige vurenhout was de aantasting reeds ver voortgeschreden. Het eikenhout, waarop het schilderwerk was aangebracht, was in mindere mate aangetast.

Advies:

De Huiszwam is een van de zeer moeilijk te bestrijden schimmels. De te nemen maatregelen moeten met grote zorg worden uitgevoerd om het wederom uitbreken van de aantasting te voorkomen. De volgende richtlijnen kunnen nu voor de bestrijding worden aangegeven:

1. Voor zover maar enigszins mogelijk alle door schimmels aangetast en van aantasting verdacht hout te verwijderen en te verbranden.

2. Het verwijderde hout te vervangen door gezond hout, dat onder druk geconserveerd is (zulks om een zo goed mogelijke indringing van het conserveermiddel te verzekeren). Als houtsoort kan men grenen kiezen. Dit behoeft niet spintvrij te zijn. Integendeel is het

aanwezig zijn van spint een voordeel, daar dit het conserveermiddel veel beter opneemt dan het kernhout. Als conserveermiddel komt in dit geval in aanmerking celcure dan wel thanalith. (...) Aangezien deze beide middelen watergedragen stoffen zijn, is men genoodzaakt het behandelde hout opnieuw te drogen tot het een vochtgehalte van 15% (in ieder geval flink onder de 20%) van de droge stof bereikt heeft.

3. Verwijderen van de vruchtlichamen, schimmelvlokken en strengen van de muren. Daar de schimmel in de voegen tussen de stenen en in de stenen zelf (geconstateerd aan een tijdens de bezichtiging mede genomen steen) is doorgedrongen, is het gewenst zoveel van de muur weg te kappen, totdat men geen schimmelresten meer vindt. Het wel eens toegepaste afbranden van de muren met een benzinelamp om schimmel te doden is in het onderhavige geval wegens brandgevaar af te raden. Het verwijderd schimmelmateriaal moet worden verbrand om te voorkomen, dat het een bron van herinfectie wordt.

4. Bestrijken of bespuiten van het niet verwijderde houtwerk en muurwerk met een conserveermiddel. Hiervoor komt een van de volgende middelen in aanmerking:

1. Xylamon; 2. Rentokil; 3. Olimith; 4. Witoxyl; 5. Cryptogil; 6. Conserduc.

Voor het bestrijken van de achterkant van het beschilderde eikenhouten paneel raden wij een kleurloos middel aan met het oog op de mogelijkheid van vlekkenvorming. De onder 1, 2, 4, 5, en 6 genoemde zijn nagenoeg kleurloos of worden in een kleurloze vorm geleverd. De bij bestrijken of bespuiten te verkrijgen indringing van het middel is zo gering, dat het niet door het hout tot aan de verflaag zal dringen, beschadigingen aan de verflaag zullen dus niet kunnen optreden.

5. Maatregelen van constructieve aard treffen, om te voorkomen, dat het nieuw aan te brengen hout en het niet verwijderde hout water uit muren e.d. kan opnemen.

6. Zorgen voor een zo groot mogelijke ventilering achter het beschilderde paneel.

7. Ook na de genomen maatregelen regelmatig controleren of geen zwamontwikkeling weer optreedt.

KHA, E 9 a I b d: Dossiers

. Inv.nr. 155: rapport over restauratiewerkzaamheden 1952/53 van Paleis Huis ten Bosch aan HM.

- Overzicht van de belangrijkste werkzaamheden en gebeurtenissen gedurende de jaren 1952 en 1953:

In de Oranjezaal bleek zich in de hoofdlijst aan de tuinzijde huiszwam ontwikkeld te hebben. De bestrijding daarvan en de herstellingswerkzaamheden zijn aan de gang.

Bij controle van de koepel bleek de houtconstructie onder de loodbedekking zich in een zeer slechte toestand te bevinden. Restauratie daarvan zal niet langer uitgesteld kunnen worden.

Rijksgebouwendienst, Pandsdossiers Huis ten Bosch

G 033: HTB, Bouw II: 1954-1955

. 30.10.1954: 9e staat van meer en minderwerk Huis ten Bosch, van de NV Huurman, Delft: Oranjezaal: Het afnemen en weder aanbrengen van schilderstukken en het herstellen en gedeeltelijk vernieuwen van raamwerken voor deze schilderstukken en het maken van een beschermhek voor deze gedurende de tijd van opslag.

Het maken van steigerwerken voor de volgende werkzaamheden: Het wegbreken van de houten ringbalk onder de kaspanten langs de achtergevel en de aansluitende zijpenanten, alsmede een gedeelte aan de wand halzijde. Verder hiermee verband houdende werkzaamheden als door verrotting tengevolge van inwatering en daardoor ontstane zwam- en schimmelvorming aan houtwerken als daksporen, kroonlijsten en muurplaten en het aangrenzende metselwerk. Het aanbrengen van een gewapend betonbalk met de nodige

ijzerwerken voor verankering van de kaspanten en de timpaanlijst buiten. (Van deze werkzaamheden is geen bestek of opdrachtverlening aanwezig.)
Verder het repareren en gedeeltelijk vernieuwen van de afdekljsten van alle afgenomen schilderstukken.

RGD, G 036: HTB, Bouw X: 1980

. 10.03.1980: werksomschrijving van het middendeel van Paleis Huis ten Bosch, bouwkundig bestek exclusief schilderwerk, dd januari 1980, gecorrigeerd 10.03.1980, Opdrachtgever Staat der Nederlanden (= RGD), Architect: Architectenbureau Kruger BV, Voorburg.

Ruimte 72 (=Oranjezaal) Omschrijving van vloer t/m kroonlijst (of houten gewelf), bestaande toestand, blad 30a:

vloer: hout, trede 25-55 cm delen in motief.

4 stuks roosters in de vloer, luchtverwarming.

Ten gevolge van krimp zijn in langsrichting en de stuiknaden latjes breed 1,5 cm aangebracht van dezelfde houtsoort.

plint: geen plint, zie wanden.

Wand A:

3 stel naar binnen draaiende deuren met bovenlicht.

Espagnolet compleet, bladgoud goed en assen e.d. geroest, enkele onderdelen ook de luiken (alleen als dagstuk bedoeld) en onderdorpels en de onderkant van de kozijnen. Lambri (tussen de penanten) met foutieve kleur bijgetipt. De espagnoletten op de deuren welke tevens dienen om uit 4 delen bestaande luiken af te sluiten functioneren niet doordat de luiken uitgezakt zijn, ook is beslag incompleet. Tussen de onderdorpels van deuren en kozijnen komt met nat weer het regenwater in niet geringe hoeveelheid van buiten naar binnen. 1 stuks ruit gebroken. De decoratieve schilderingen op hout en de gordijnroede met toebehoren zijn in de omschrijving uitgesloten. Het lijstwerk van de hiervoor omschreven beschilderingen (linker en rechter penant) is in slechte staat betreffende het schilderwerk en vertoont uitschieters van de kwast.

Wand B:

Links en rechts van deurpartij een marmerimitatie lambri, vlak en zonder plint welke hier en daar beschadigd of met foutieve kleuren bijgewerkt is. Al het schilderwerk (roodbruin) vertoont zichtbaar 3 oplapbeurten, het overgrote deel is te mat en wat grijsig.

Het verguldwerk in de canaluren van kolommen en pilasters op de lijst rond de deur en het bovenste basement gedeelte is sterk aangetast door oxidatie. De naald op de deur vertoont ca 75 cm slijtage in het bladgoud door gebruik. De 0,7 cm kleine vergulde holletjes maken een verbrokkelde indruk. Architraven boven deur en boven het risaliet op enkele plaatsen beschadigd, evenzo de brede (bewerkt) bladgoudbanden boven en tussen de doeken horizontaal. Diverse hoeklatjes tegen de tandlijst zitten los, idem het schrijnwerk op het fries. De omschrijving behelst ook de zijwanden van de voormalige schouw indien van toepassing. Op het doek links onder (1,70m vanaf vloer, midden) een kras, groot 10 cm.

Wand C:

Lambri, schilderwerk, verguldwerk van de gehele deurpartij en overige bladgoud biezen en banden, zie omschrijving als wand C. Bij onderkant van de kozijnstijlen, de duimen en aan de bovendorpel zijn stukken van het natuurstenen kozijn af. De betimmering is van beide stijlen 1 cm los. Het bladgoud is rond de deur dof en bestaat uit bladgoud, bladgoudverf en verf. Het houten gemarmerde reliëf boven de timpaan heeft een horizontale scheur in het midden.

Wand D:

Zie voor deze voor 90% door Jordaens beschilderde wand regel 1 (exclusief deurpartij) van wand C. Hetzelfde geldt voor (uit 3 vlakken bestaande) naar binnengekeerde hoeken tussen de 4 hierboven omschreven wanden gelegen.

diversen: Bovenste basementgedeelte en de kolom (hout) zijn gebarsten, vanaf 2m vloer naar onder tot 0,7 cm (aan de zichtkant!), pilaster daarachter los van de wand. Horizontale vlakken of lijsten en randen zijn over het algemeen erg stoffig en vuil. Voorgaande schilder maakt een

haastige indruk, waarschijnlijk is een te grote kwast voor dit soort werk gebruikt. Plafond buiten deze omschrijving, zie tambour, of octogoon en koepel.
2 stuks bladmotieven op het kapiteel (wand B) links vóór zijn voor 50% verdwenen, deze wisselen met 2 hele welke nu achter het kapiteel zitten.
constr.: Buiten deze omschrijving, werkzaamheden voortvloeiende uit het TNO-rapport. Evenzo buiten deze omschrijving, eventuele lekkages van buitenaf, zie dakrapport (dit geldt voor praktisch alle omschreven ruimten).

Ruimte 72 (= Oranjezaal), bestaande toestand, vervolg blad 30a:
vloer: brede delen, stuiknaden op diagonalen van de achthoek.

plint: nvt

hek vide: het hek rondom de vide in de tamboer (octogoon) is erg stoffig. Afdeklijsten zijn hier en daar verfloos, het geheel is inclusief baluster erg dof- vergrijsd. De schuine afdekplaat op de kroonlijst idem.

wand A: (Solabilis Marito)

Deze wand is reeds voorlopig opgeleverd. Tweede oplevering niet in de omschrijving opgenomen (bespr. 22.3.1979). Bij de roederamen ontbreekt voor 50% de stopverf (buiten).

wand A1: (Incomparabili P.) Zie wand A.

wand B: (Fr. Henrico Princ)

Zie wand A. Losse delen onder kroonlijst (2 stuks). Op de deur en posten zit wat los vuil.

wand B1: (Araus. Ipum Sese). Zie wand A.

wand C: (Unicum Ipso Dignum). Zie wand A.

wand C1: (Luctus et Amoris). Zie wand A.

wand D: (Aeterni Mon. Amalia). Zie wand A en B.

wand D1: (De Solms Vidua Incon). Zie wand A.

koepel: (Nomen Laudes Qve, Mane Bvnt). Reeds geheel opgeleverd.

diversen: De bestaande koepelverlichting is onbruikbaar en is reeds gesloopt.

constr.: Buiten deze omschrijving voortvloeiende werkzaamheden uit het TNO-rapport.

RGD, G 037: HTB, Bouw XII: 1980-1984

. 01.07.1980: kostenbegroting betreffende het herstellen van de schilderingen in de Oranjezaal door N. van Bohemen aan Intendant G. Pauli:

Kostenbegroting:

Betreffende het herstellen van de schilderingen, aanwezig in de Oranjezaal van Huis ten Bosch, welke door lekkage van regenwater geleden hebben.

Het beschilderde houten gedeelte van de koepel van de Oranjezaal.

Door het binnendringende water is de verf en vernis aangetast en zogenaamd blind geslagen. De aangetaste vernis zal afgenomen moeten worden en de onderliggende verf zal worden geregenereerd (dit om de kleur weer terug te halen.) Indien nodig zullen bijschilderingen worden aangebracht. Na droging afdekken met vernis.

Het doek voorstellende 'Het samengaan van het Fransche en Staatsche leger' van Th. van Thulden.

Dit doek heeft dezelfde verschijnselen als de schilderingen van de koepel. Hierbij komt nog door mogelijk krimpen van het linnen, dat de verf loslaat van zijn draaggrond. Door afwezigheid van een steiger was het niet mogelijk het doek van dichtbij te bekijken.

Behandeling van de beschadiging dezelfde als de beschildering van de koepel. Indien blijkt dat door krimpen van het doek de verf loslaat van de draaggrond, zullen ingrijpende maatregelen getroffen moeten worden. Deze maatregelen zijn niet in de opgaaf opgenomen.

Het doek voorstellende 'Triomf over de Romeinsche Heerschappij' van P.F. de Grebber.
Beschadiging en herstel als vorig doek.

Restauratie kosten:

Het afnemen van de aangetaste vernis, het regenereren van de verf, het aanbrengen van
bijschilderingen en na droging het afvernissen, f3000,--
Indien het noodzakelijk blijkt dat door krimpen van het linnen een ingrijpende restauratie
noodzakelijk is, zal er een nader rapport en kostenbegroting volgen.

G 039, Huis ten Bosch, Algemeen V, 1980

. 07.12.1980: nota van N. van Bohemen en zn aan RGD:

REKENING

Inzake de restauratie van de schilderijen, aanwezig in de Oranjezaal van het Koninklijk
Paleis Huis ten Bosch welke door lekkage van regenwater geleden hebben (zie mijn
prijsopgaaf dd 01.07.1980) t.w.

het beschilderde houten gedeelte van de koepel van de Oranjezaal; het doek 'het samengaan
van het Fransche en Staatsche leger' van Th. van Thulden; het doek 'triomf over de
Romeinsche Heerschappij' van P.F. de Grebber.

De aangetaste vernis afgenomen, de verf geregenereerd, bijschilderingen aangebracht en
afgevernist, f 3000,--
steigerhuur 625,--
totaal ex btw f 3625,--

Archief Centraal Laboratorium (RCE, voorheen CL) te Amsterdam

Restauratie Koepel Oranjezaal, 1974-1976

. 08.02.1974: brief RGD aan Centraal Laboratorium (CL): 'De binnenzijde van de koepel van de OZ van het Paleis HTB gaat, qua beschilderingen en houtwerk, duidelijke tekenen van verval vertonen. Het ligt in het voornemen tot restauratie over te gaan'.

. 15.02.1974: verslag van de bespreking in Huis ten Bosch, o.a. CL, RGD: koepel Oranjezaal: Vanaf de overloop in de koepel wordt geconstateerd dat:

- de aantasting van het hout en de beschildering ervan reeds zeer ver gevorderd is
- er vochtstrepen over de beschilderde delen lopen
- het hout geïsoleerd dient te worden van de met lood beklede 'buiten'-koepel

De heer Lodewijks (CL) wijst er nog eens op dat de houten betimmering in de koepel geïsoleerd dient te worden tov de buitentemperaturen. Verder vraagt hij een houten deel met zo weinig mogelijk kleuren erop voor onderzoek in het laboratorium.

. 12.07.1974: Toestandbeschrijving en restauratievoorstel voor de schildering in de koepel van het Paleis Huis ten Bosch door R. Crevecoeur:

1. De meeste planken van de schildering zijn krom getrokken; welk verschijnsel aan de zuidwestkant en naar onder toe sterker wordt. Van een viertal compartimenten aan deze zijde is de conditie zeer slecht te noemen. De proefplank welke wij ontvingen is uit een redelijk goed gedeelte uit een dezer compartimenten.
2. Rondom de spijkergaten komen scheuren voor. Op enkele plaatsen is onder andere door de werking van het hout en de daardoor optredende vrij grote spanningen de veer en groefverbinding gedeeltelijk gebroken.
3. Op de proefplank werden voorts zwamaantasting (resten van een vruchtlichaam en het symptoom van barstjes dwars op de nerf) en enige houtwormgangen waargenomen.
4. Donkere randen langs de naden wijzen op nagedonkerde retouche en de inwerking van vocht en stof.
5. Plaatselijk vertoont de verf blazen en laat los.

Oorzaak:

De oorzaak van de achteruitgang mag gevoeglijk worden gezocht in de klimatologische slechte plaats van de schildering, waar condens snel kan optreden. Ook lekkage in het verleden mag, getuige blindgeslagen vernissporen, niet worden uitgesloten. Voor het verdere behoud van de schildering na een eventuele restauratie is het noodzakelijk dat er dienaangaande maatregelen worden genomen. Derhalve mogen wij u adviseren contact op te nemen met TNO.

Vorbereidende werkzaamheden:

- a. Het in een uitvoerige documentatie vast leggen van de huidige situatie.
- b. Het 'verzegelen' van de plaatselijk loslatende verflagen.
- c. Het verwijderen van de spijkers.
- d. Het losnemen van de afzonderlijke delen en vervoer naar de werkplaats.

Gelet op het voorgaande zal het duidelijk zijn dat niet zonder meer kan worden overgegaan tot het verwijderen van de planken. Dit zal in elk geval door of in samenwerking met de restauratoren moeten geschieden.

Restauratie:

De restauratie zou naar onze mening moeten bestaan uit de volgende stappen:

1. Het waar nodig vastzetten van de loslatende verf.
2. Het impregneren en aanvullen van de aangetaste gedeelten van het hout, nadat eerst een vergassing is uitgevoerd tegen verdere insectenvraat.
3. Direct opvolgend of gedeeltelijk gelijktijdig vlakken van -in principe niet alleen de ergste- gebogen planken.
4. Het opvullen van spijker en op andere wijze ontstane gaten.
5. Het verwijderen van oude vernislagen en retouche.
6. Het retoucheren van de aan en ingevulde gedeelten.
7. Het uitwerken en aanbrengen van een nieuwe bevestigingsmogelijkheid die de werking van het hout toelaat.
8. Het monteren van de planken en het vullen van de naden ertussen, waarna een retouche kan worden aangebracht waar nog nodig.
9. Het aanbrengen van de slotvernis.

. 31.10.1974: Verslag werkbezoek Huis ten Bosch, onduidelijk door wie.

Afspraken:

1. Advies uitbrengen over klimaat
2. Beslissing advies kenbaar maken over behandeling en eventuele demontage en de wijze waarop
3. Schilderingen beneden in gedachten houden

Gedaan:

1. Plank gedemonteerd m.b.v. koevoetje (beschadigd)
2. Plank gecopieerd
3. Toestand achter de betimmering (panelen) opgenomen
4. Planken geteld (ca 162)
5. Blik geworpen Oranjezaal

Opgemerkt:

1. Papierstrippen zijn over geverfde delen aangebracht
2. Gaten door granaten?
3. Anobium en rotschimmel in achterkant van panelen
4. Balkenconstructie goed, enige aantasting door anobium
5. Door de heer Vos (TNO) geconstateerd dat klimaat redelijk is
6. Sprinkler installatie loopt achter panelen
7. Afgeplakt om binnenlopen condens te voorkomen?
8. Onder plakstrippen oorspronkelijk verf geretoucheerd?
9. Behandeling in situ mogelijk?
10. Grote aantallen insecten vliegen in de groef van de planken
11. Plamuurresten in en tussen de planken (lijm?)
12. Bruine plekje

. 19.11.1974: Besprekingsverslag inzake koepelrestauratie Huis ten Bosch, Centraal Laboratorium, TNO en Rijksgebouwendienst:

Resultaten vooronderzoek (van het Centraal Laboratorium):

Het blijkt dat de planken bij de naden verschillende keren zijn overgeschilderd. De kwaliteit daarvan verraadt een soort huisschilderstechniek. De diagnose is veranderd. Het blijkt dat de verf nog zeer goed is en de hechting ervan eveneens. Alleen het papier bij de naden heeft losgelaten. Het is mogelijk de overschilderingen te verwijderen teneinde de originele laag te

ontdekken. Het hout is plaatselijk bij verschillende herstelwerkzaamheden overgeschilderd. De indruk bestaat dat alle restauraties gericht waren op het behoud van de planken.

Kunsthistorische aspecten:

Met betrekking tot de uit te voeren restauratie wordt op het volgende gewezen:

- . Grote delen van de Oranjezaal vertonen een grote planken structuur
- . in het verleden heeft men zonder blijvend resultaat getracht de naden dicht te houden
- . het origineel zal vroeger een grotere ruimtelijke werking hebben gehad dan thans het geval is.

Uitvoering - restauratie:

Het is nog niet duidelijk tot welke uitvoeringsgraad de restauratiewerken zou moeten gaan. Wanneer besloten zou worden de naden te handhaven, dan kunnen uitsluitend de breedste naden met hout dichtgezet worden tot de gemiddelde naadbreedte. De vraag blijft evenwel waar de restauratie van de beschildering zal gebeuren en dit koppelt weer terug naar de vraag wat men, geredeneerd vanuit het beeld, bereiken wil met de restauratie. Dan kan ook beslist worden of de vernis en overschilderingen verwijderd moeten worden. Geschat wordt dat een terughalen van 95% van het origineel is te bereiken, waardoor de ruimtelijke werking weer vergroot zal worden. Conservering van het hout kan door het Centraal Laboratorium gebeuren. Uiteindelijk is besloten dat, als verder onderzoek wenselijk blijkt voor de restauratie, de delen losgehaald zullen worden en de naden open blijven.

Bouwfysische aspecten:

De vraag is of alle problemen hun oorzaak vinden in de huidige isolatiekwaliteit van de koepel.

Besloten is de naden open te laten, dus moet er op worden gerekend, dat het beschilderde plafond zo lek is als een mandje. Verbetering van de isolatie kan op verschillende manieren gerealiseerd worden. In principe zijn er drie mogelijkheden, te weten:

1. over de gehele buitenbetimmering van de koepel een dampdichte laag, hierover heen een isolatielaag van bijvoorbeeld polymethaanschuim en hier weer overheen de loodbekleding;
2. direct achter de beschilderde delen isoleren;
3. de ruimte conditioneren op een constante temperatuur voor en achter de panelen. Dit conditioneren is echter afhankelijk van de huishoudelijke organisatie.

Voortzetting onderzoek:

1. Aan het CL is een nieuw rapport gevraagd met alternatieven voor diverse restauratiemethodieken en een opgave van een kostenindicatie. Tevens is opnieuw een beschilderd deel voor onderzoek meegegeven.
2. Aan TNO is gevraagd om drie voorstellen tot isolatieverbetering te doen zonder opgave van een kostenindicatie.

. 21.03.1975: van CL (ir. J. Lodewijks) aan RGD: 'N.a.v. uw verzoek om advies betreffende de restauratie van de houten beschilderde koepel in de Oranjezaal van Huis ten Bosch gedaan in uw brieven dd 03.02.1974 respectievelijk 18.12.1974 kan ik u het volgende meedelen: na, voor zover dat mogelijk was, een onderzoek ter plaatse en na onderzoek van een onderdeel van de koepel in het CL, zijn wij tot de volgende conclusies gekomen.

De verflaag is over het algemeen nog in redelijk goede conditie. Slechts op een aantal plekken is de hechting van de verf aan het hout wat minder, hetgeen ondermeer aan lekkages te wijten is. De vernis aan het oppervlak is dusdanig doorgehard dat deze slechts met de meest rigoreuze oplosmiddelen als di-ethyleenformamide tot weken te brengen is. Dit betekent dat

de oppervlaktevernis alleen met de allergrootste moeite te verwijderen zal zijn, waarbij zeker een aantasting van de onderliggende verflaag onvermijdelijk zal zijn. Het verwijderen van de vernis zal zeer veel tijd in beslag nemen, en kan alleen maar worden uitgevoerd wanneer de koepel volledig gedemonteerd wordt.

Als vervolg hierop zouden later aangebrachte retouches verwijderd, vervolgens nieuwe retouches aangebracht en tenslotte de planken weer ter plaatse gemonteerd en gevernist moeten worden. Het resultaat zal zijn dat de beschildering een totaal ander kleurenpalet zal vertonen dan thans, waardoor de eenheid met de andere beschilderingen in de Oranjezaal ernstig verstoord zal worden.

Wij zijn dan ook van mening dat, gelet op het bovenstaande, een volledige restauratie moet worden afgeraden, ook vanwege het feit dat de beschildering altijd slechts van grote afstand gezien zal worden. Wij zouden dan ook de voorkeur geven aan de volgende methode.

Allereerst worden de te ver vergane houtdelen vernieuwd. Waar dit nodig is worden losliggende verfladders vastgezet op een manier die de uitvoerende restaurator zelf het beste kan bepalen. Vervolgens wordt de beschildering aan het oppervlak gereinigd van aanslag, zoals rook, roet, stof etc. dit kan geschieden met doeken of wattenproppen die vochtig gemaakt zijn met water, waarin een spoortje oppervlakte-actieve stof, bijvoorbeeld natuurlijke zachte zeep is toegevoegd.

Hierna wordt al het papier aan de randen, dat niet meer voldoende gehecht is op de ondergrond verwijderd en in ieder geval wordt het papier dat buiten de randen van de planken uitsteekt, afgesneden. Het is ons inziens volledig acceptabel dat een typisch kenmerk van een houten plafond, namelijk de kieren tussen de planken, zichtbaar wordt gehouden.

Tot slot wordt de beschildering waar nodig geretoucheerd en gecompleteerd.

Of de gehele beschildering nog eenmaal dun gevernist dient te worden, kan pas worden beslist nadat al het voorgaande werk is uitgevoerd. Een voordeel van deze methode is dat de koepelschildering niet verwijderd hoeft te worden, althans niet voor wat betreft de conservering en restauratie'.

Op 28.08.1975 is een bespreking tussen TNO en RGD gevoerd, waarin naar voren kwam dat in de Oranjezaal zal moeten gelden een temperatuur van 20-22 gr C bij een relatieve vochtigheid van 45-55% bij -10 gr C.

Om te voorkomen dat de ruimten boven en onder van elkaar losgekoppeld worden beoordeeld, is het goed om de zaken in hun totaal te benaderen. Technisch gezien zijn er voor TNO geen problemen daar met de huidige installatie elke conditie gehaald kan worden. Bouwkundige voorzieningen als dubbel glas en isolatie zullen pas worden aangebracht bij de komende verbouwing van het paleis.

Als isolerend materiaal in de koepel wordt gedacht aan een polyethaanschuim dat in een laagdikte van 5-7 cm tussen de binnen- en buitenbetimmering wordt aangebracht dmv spuiten. De open naden tussen de houten delen zullen geen specifieke problemen opleveren. Het is echter wel zinvol om te onderzoeken in hoeverre de bij het spuiten vrijkomende dampen, de bestaande verflagen zullen aantasten. Bovendien zal onderzocht moeten worden welke behandelingen reeds op het dakbeschoot zijn toegepast, ten einde te kunnen garanderen dat de aanhechting van het schuim op de houten delen voldoende zal zijn.

Het isolatiemateriaal zelf kan een temperatuur van 110 gr. C. nog verdragen, zodat er geen problemen gevreesd hoeven te worden in de zomer bij oplopende temperatuur onder het dakbeschoot. De heer Vos (TNO) denkt verder nog aan het aanbrengen van een

dampremmende laag en mede hieruit vloeien de eisen voort die aan de technische installatie gesteld moeten worden.

. 10.09.1976: brief RGD aan CL: mbt de voorgenomen restauratie van de koepel van de OZ bericht ik u dat inmiddels een opdracht is verstrekt aan de firma Eurofoam in België voor de uitvoering van isolatiewerkzaamheden conform de ontvangen adviezen.

In de laatst met u en andere medewerkers gehouden bespreking bleek, dat indien de restauratie in uw laboratorium zou worden verzorgd, het formeren van een restauratieteam niet zonder problemen zou zijn. In verband hiermee is in overleg met het Hoofd van het Landelijk Bureau Rijksmonumenten van de RGD, de heer Goudeau, een offerte gevraagd aan Wits Randstad BV voor het herstel van de schilderwerken aan de koepel.

Overeenkomstig het gestelde in mijn brief van 18.12.1974 zal tijdens de werkzaamheden gaarne van uw adviezen gebruik worden gemaakt.

RCE, pandsdossier 2683 (oud archief II 1970-1979)

. Nota betreffende de restauratiewerken aan de tamboer van de Oranjezaal in Huis ten Bosch, 's-Gravenhage, september 1977, door J. Goudeau, Landelijk Bureau Rijksmonumenten:

1. Aan de wanden van de octogonale tamboer worden op het ogenblik restauratiewerken uitgevoerd. De wanden van staand eiken schotwerk zijn in 1647 beschilderd met een rijk decoratief patroon, waarop de alliantiewapens van prins Frederik Hendrik en prinses Amalia van Solms, alternerend met liefdesmonogram zijn aangebracht.
2. De verwaarloosde toestand van de schilderijen maakte een herstel noodzakelijk. Een beschrijving van de werkzaamheden werd gemaakt: phase II, art. 2 B.1.2.3.4 (bij opdracht verwerkt in art. 2.c).
3. Overeenkomstig de opdracht werd door de restaurateur gewerkt in voortdurend overleg met deskundigen van de RDMZ en het Landelijk Bureau Rijksmonumenten, voor onderzoek begeleid door het Centraal Laboratorium voor Voorwerpen van Geschiedenis en Kunst, Amsterdam.
4. Een proefvlak voor het schoonmaken werd gekozen, en wel zodanig dat een begrensd gedeelte tussen kozijn en pilaster het totaalbeeld niet zou beïnvloeden, indien van een vervolg zou worden afgezien. Een latere vernislaag met verschildering werd zorgvuldig verwijderd; de oorspronkelijke schildering werd vrijwel onaangetaast aangetroffen en behoefde een bescheiden inschilderen.
5. Besloten werd tot een overeenkomstige uitvoering van alle wandvlakken. De toestand van het werk bleek evenwel zeer wisselend. Verscheidene vermoedelijke oorzaken zijn daar achteraf voor te noemen; zowel de aard van de oorspronkelijke verfstoffen als onverwachte overschilderingen op een latere vernislaag, en vooral reinigingsmiddelen bij een vroegere restauratie gebruikt, lieten een hoewel lineaire tamelijk gaaf, qua kleur geschonden beeld achter.
6. Zonder hier op de technische kanten verder in te gaan kan worden gesteld dat een omvangrijker retoucheren, zowel in de lineaire partijen als in de kleurvlakken noodzakelijk zal zijn, om deze weer 'leesbaar' te maken. Een volledig herstel -hoewel stellig mogelijk - behoeft niet te worden nagestreefd om een mooi en in kunsthistorische zin verantwoord beeld te bereiken.
7. Bij een achterwege laten van dit herstel is een vrij snel teruglopen van de kwaliteit van de schilderijen niet onwaarschijnlijk.
8. Tot een dergelijke werkwijze ware op steiger besloten, zo niet een financiële en een tijdsfactor een rol hadden gespeeld.
9. Een zorgvuldige begroting van de kosten bedraagt f40.000,-

Nadere werkomschrijving, phase II, behorende bij de algemene werkomschrijving voor de restauratie van schilderwerken in de Koepel van de Oranjezaal van Huis ten Bosch.

Art. 1. Algemene omschrijving

b.1. Op de kroonlijst de nu geel geschilderde afzettingen (3 stuks) die oorspronkelijk verguld waren, opnieuw te vergulden.

2. de nu geel gepatineerde kapitelen die oorspronkelijk verguld waren, opnieuw te vergulden.

3. de niet geornamenteerde gedeelten van de wanden van de tamboer, t.w. de kolommen, de lambri en de deuren met omranding, in de oorspronkelijke paarse kleur. De velden tussen de kolommen inclusief de ramen, in de oorspronkelijke leverachtige kleur, de ramen een tint lichter.

Op de lambri de onder de verflaag aanwezige indeling weer terug te brengen.

Op de deuren de terug gevonden ornamentering bijwerken, c.q. weer aan te brengen.

c. als beschreven

d. als beschreven

Art. 2. Omschrijving van de werkzaamheden

b. de niet geornamenteerde gedeelten van de wanden:

1. de niet van ornament voorziene gedeelten van de wanden van de tamboer grondig te reinigen, waarbij een goed hechtende grond dient te worden verkregen voor een nieuwe verflaag.

2. t.e.m. 7 als beschreven.

3. de hoge glans van het nieuwe goud op kroonlijst en kapitelen door een speciale behandeling wat af te zwakken (geen glacie!)

c. de schilderingen op de wanden van de tamboer: wandtapijtmotief, wapens en monogrammen:

1. De aanwezige vernislaag zorgvuldig te verwijderen, zodanig dat de onderliggende schildering niet wordt aangetast.

2. De naden tussen de planken strak maken, doch open laten.

3. Waar nodig het tapijtmotief te retoucheren, wapens en monogrammen bijwerken en strak maken. Zo mogelijk de 'ophanging' in oorspronkelijke staat terug te brengen.

4. Geretoucheerde en eventueel nieuw ingeschilderde gedeelten vooraf 1x te vernissen.

Vervolgens de gehele schildering 1x over vernissen.

. 10.01.1978, nr U-26.483: van directeur RDMZ aan directeur RGD: Uit recente ambtsberichten is mij gebleken dat de voltooiing van de conservering en restauratie van de decoratieve wandbeschildering van de tamboer in gevaar dreigt te komen. (...)

Het belang van deze decoratieve wandafwerking is, naast haar leeftijd en uitzonderlijkheid, o.a. gelegen in de essentiële functie, die haar kan worden toegekend in verband met de bekroning van de schilderingenscompositie in de Oranjezaal, maar vooral in verband met de belichting van de schilderingen in deze zaal. De wandbeschildering bepaalt het binnenvallende licht in hoge mate.

Daarnaast wordt ze ook als eerste onderdeel van de beschildering blootgesteld aan het binnenvallende daglicht, wat weer speciale maatregelen vergt in de op gang zijnde conservering. Zoals u bekend is, maakte de verwaarloosde en technisch zwakke toestand van de decoratieve beschildering een ingrijpen noodzakelijk. De problematiek van dit object werd zo goed mogelijk bestudeerd door het Landelijk Bureau Rijksmonumenten, het Centaal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap en door de RDMZ. In deze studie werden de onmisbare detailgegevens verstrekt door de ervaren heer Van Yperen, de restaurator, zonder wiens nauwkeurige observaties en vaardige hand het werk bezwaarlijk kon worden uitgevoerd. Het beperkte en behoedzame onderzoek van de

voortoestand van de wandbeschildering liet elke weg terug open; gelukkig behoefde daartoe niet te worden besloten. De verantwoorde beperktheid van dit vooronderzoek had echter noodzakelijkerwijze tot nadelig gevolg dat pas tijdens het conserveringswerk in een later stadium bemoelijkende factoren werden geïnventariseerd, die het conserveren en restaureren uitgebreider maakten. Ik noem hier met name de littekens van vroegere ondeskundige restauraties en bijv. de niet te handhaven overschilderingen op een latere vernislaag. Zoals ik al schreef is bij de ervaring van het effect dat de Oranjezaal oproept, de beschilderde lantaarn, de tamboer, van essentieel belang. De geprononceerde plaats in het daglicht dwingt ons tot de grootste aandacht voor conserverende en beschermende aspecten van het schilderwerk.

Tegelijkertijd kan het optisch effect van de volledig afgewerkte restauratie nauwelijks worden overschat.

Het is met name daarom dat ik u met klem verzoek de laatste en afrondende elementaire conserverings- en restauratiemaatregelen doorgang te laten vinden. Juist deze maatregelen zullen, zoals te verwachten is, deze conservering en restauratie tot een goed einde brengen en tot in de verre toekomst bestendigen.

RCE, pandsdossier 2683, HTB 1977-1979: bijlagen

. 22.03.1979: verslag van de 1e oriëntatiebespreking (Goudeau, hoofdarchitect RGD, Lion, regionaal directeur RGD en mensen van architecten bureau Kruger BV):

7. Oranjezaal (tamboer, koepel en omgang)

Betreffende het voltooiën van de wandschilderingen in de koepel. Het door Wit gereinigde schilderwerk is voorzien van een tijdelijke houdbare/afdoende vernislaag. Dit zal nog 1x behandeld moeten worden.

RGD, SSA HTB: Doos 592, 1986-1989: Map correspondentie middendeel HTB:

. 29.09.1986: van Intendant aan RGD, betreffende Oranjezaal Huis ten Bosch:

Naar aanleiding van de in juli van dit jaar gedane onderzoeken in de Oranjezaal, met name waar het betreft de schilderijen, de schilderingen en de lijsten breng ik gaarne het volgende onder uw aandacht.

Vooruitlopend op een schriftelijk rapport werd mij mondeling medegedeeld dat er reden tot ongerustheid bestaat over de staat waarin de schilderijen en schilderingen zich bevinden. Het is gebleken dat binnen enkele jaren zal moeten worden overgegaan tot restauratie en herstel. Gezien de grote historische waarde van deze zaal veroorloof ik mij er op aan te dringen de nodige maatregelen voor restauratie en of herstel zo spoedig mogelijk te gaan treffen. Bij de te treffen maatregelen dient m.i. ook de klimatisering van de zaal te worden betrokken.

RGD, SSA HTB: Doos 592, map Oranjezaal Huis ten Bosch: Conditierapport van de schilderijen in de Oranjezaal in Huis ten Bosch van E.F. Mösenbacher:

Algemene indruk

De toestand van de schilderijen in de Oranjezaal kan in het algemeen redelijk tot matig genoemd worden.

De oorzaken van beschadigingen en achteruitgang in conditie zijn van verschillende aard.

1. Een oorzaak waardoor een belangrijk aantal beschadigingen ontstaat is het gebruik van de zaal. Tot een hoogte van ca 150 cm vanaf de grond zijn rondom in de zaal krassen, deuken en vlekken op de schilderijen te zien. De deuren, die toegang geven tot de hal, hebben sterk te lijden. Veel krassen, butsen, slijtplekken en vlakken laten zien, dat er dringend naar een afdoende bescherming van de verflaag gezocht moet worden om verdere achteruitgang te voorkomen.

2. Een tweede oorzaak van conditieachteruitgang van de schilderijen zijn de klimatologische omstandigheden. Door schommelingen in temperatuur en luchtvochtigheid ontstaan onregelmatige spanningen in de doeken, waardoor plooiën en bobbelen ontstaan. Dit heeft weer tot gevolg dat op die plaatsen barsten in de verflaag optreden en de verf los gaat laten. De spanning van de meeste doeken laat te wensen over.

Daar het gebouw sinds kort voorzien is van een luchtbehandelingsinstallatie kan er voortaan op gelet worden dat er geen grote schommelingen in relatieve vochtigheid en temperatuur optreden.

De eenmaal ontstane schade aan de schilderijen kan daardoor niet opgeheven worden, maar verdere achteruitgang kan gedeeltelijk voorkomen worden.

3. Zonlicht heeft eveneens een heel slechte invloed op de verflaag. Dit geldt vooral voor de schilderijen die dicht bij de ramen hangen (zowel in de zaal als ook in de koepel).

De schilderijen links en rechts van de ramen in de zaal laten duidelijk de schadelijke invloed van zonlicht zien. Door de ultraviolette straling en de warmte is de verflaag totaal uitgedroogd en zijn de kleuren verbleekt.

Een afdoende bescherming tegen de inwerking van de zon is van het grootste belang.

4. Bij haast alle schilderijen valt waar te nemen, dat aan de onderkant, tussen het doek en het raam, waar het schilderij op is gespannen, steentjes, gruis en stofmoppen zijn terechtgekomen. Deze drukken vanaf de achterkant tegen de verflaag waardoor beschadigingen zijn ontstaan of dreigen te ontstaan.

Het verwijderen van deze steentjes en gruisophopingen is zeer problematisch omdat dit alleen maar kan als het doek losgemaakt wordt van het raam. Dit houdt weer in dat de schilderijen los gemaakt moeten worden van de wand. Gezien de enorme afmetingen van enkele doeken is dit niet eenvoudig.

Na deze opsomming van algemene indrukken volgt een beschrijving van een aantal schilderijen, die in een zodanige conditie verkeren dat er binnen afzienbare tijd iets aan gedaan moet worden. De nummering van de werken komt niet meer overeen met de tegenwoordig gehanteerde catalogusnummers.

Jacob Jordaens 'Frederik Hendrik als Triomfator' (nr 32).

Over herstel van de schade (een kras van ca 45 cm en enkele kleine butsen) is overeenstemming bereikt met de heer Baltzer van Polak-Schoute. Deze werkzaamheden zullen binnenkort uitgevoerd worden. Verder is de spanning van het schilderij slap en zijn langs de onderkant nog enkele beschadigingen te zien die onder punt 1 van de algemene beschrijving vallen.

Door de enorme afmetingen van het doek ontstaan alleen al door het gewicht van het doek plooiën en bobbelen.

Aan de onderkant bevinden zich tussen spieraam en doek veel steentjes en gruisophopingen, die zich duidelijk aftekenen en gedeeltelijk doordrukken.

Th. van Thulden, Deel van de triomfstoet met olifant en schilderij (nr 29).

Over het hele schilderij is een baan van lekkage te zien. Door invloed van vocht is de verflaag plaatselijk sterk uitgedroogd en laat deze los. Ook zijn door de plaatselijke vochtinwerking onregelmatige spanningen in het doek opgetreden en zijn plooiën en bobbelen ontstaan.

De losse verf moet geïmpregneerd en vastgezet worden.

Pieter de Grebber, Deel van triomfstoet met offerstier (nr 28).

Dit schilderij is enkele jaren geleden schoongemaakt omdat het sporen van lekkage vertoonde. Na het schoonmaken is het schilderij kennelijk niet voorzien van een vernislaag, evenmin is iets gedaan aan de losse verf.

De verflaag is sterk uitgedroogd en op veel plaatsen laat de verf los of is deze reeds afgesprongen. Hetzelfde geldt voor het schilderij geschilderd door:

Th. van Thulden, 'De Nederlandse maagd biedt Frederik Hendrik het opperbevel aan' (nr 14). Bij beide schilderijen moet de verflaag geïmpregneerd en vastgezet worden. Afgesprongen verf moet worden bijgewerkt en er moet een vernislaag op de schilderijen worden aangebracht.

Ch. van Couwenbergh, 'Minerva en Hercules openen de deuren voor de overwinning' (nr 34). De deuren vertonen veel beschadigingen door krassen en stoten ontstaan, maar ook verschijnselen van slijtage. Na het herstellen van deze beschadigingen moet naar een oplossing gezocht worden om de deuren te beschermen en verdere beschadigingen te voorkomen.

De deuren naar de Japanse zaal zijn geschilderd door C.S. Cuylenborg 'Krijgstrofeeën' (nr 9), zijn in iets betere staat omdat ze zeer waarschijnlijk minder gebruikt worden. Maar ook hier zijn krassen, butsen en vlekken waar te nemen en lijkt het mij zinvol om na het herstellen van de beschadigingen de deuren te beschermen.

P. Soutman 'Deel van de triomfstoet met meegevoerd goud en zilver' (nr 27).

Behalve dat de spanning te wensen overlaat zijn er spetters van kaarsvet op het schilderij waar te nemen. Ook op een aantal andere schilderijen zijn kaarsvetspetters te zien.

Th. W. Boschaerts 'Frederik Hendrik als Heerser over de zeeën' (nr 16).

Dit doek vertoont sterke bobbeling aan de onderkant. Over het schilderij lopen lichte strepen, waarschijnlijk ontstaan door lekkage.

Th. van Thulden, 'De smidse van Vulcanus' (nr 5).

Aan de onderkant van het schilderij is een diepe kras te zien. Aan de bovenkant is een gat van ca 4 cm.

Th. van Thulden, 'De opvoeding van Frederik Hendrik' (nr 10).

Vanuit de rechter bovenhoek verspreiden zich diagonaal over het schilderij de gevolgen van een lekkage. Door de grote hoogte was niet duidelijk te zien hoe slecht de toestand van de verflaag is.

Koepel

De wandbeschildering van de koepel heeft het meeste te lijden doordat tijdens feesten de muzikanten daar plaatsnemen en met stoelen en andere voorwerpen tegen de beschildering stoten. Verder is de verflaag uitgedroogd en verbleekt door de inwerking van zonlicht en vocht.

Door de stoelen die in de koepel gebruikt worden aan de achterkant te voorzien van een laagje vilt, kan al voorkomen worden dat er nog meer verf wordt afgestoten.

In het algemeen wil ik nog opmerken dat ik van een groot aantal schilderijen de toestand alleen maar bij benadering kon vaststellen, omdat ze erg hoog hangen en er geen mogelijkheid aanwezig was om ze van dichtbij te bekijken.

5 OVERZICHT VAN REISLITERATUUR MET VERMELDINGEN VAN DE ORANJEZAAL

William Nicolson, *Iter Hollandicum and Iter Germanicum*, in P.G. Hofstijzer, 'A study tour into the Low Countries and the German States, William Nicolson's *Iter Hollandicum and Iter Germanicum 1678-79*', *LIAS* 1988, pp. 73-128

p. 89: 'In the middle you have a princely banquetting room floored with cedar and hung from the top to the bottom with curious draughts of Prince Henry's exploits. On the top, in a lantern is a gallery for musick, and in the middle of the ceiling the picture of Amali, wife to Prince Henry, in mourning for her deceased husband. About the gallery in gold letter, is written the following inscription.'

J. von Melle, C.H. Postel, *Reise durch das nordwestliche Deutschland nach den Niederlanden und England im Jahre 1683*, Lübeck 1891

p. 23: 'het Huys in het Bosch

Das vornehmste in diesem Hause ist grosser 8-eckiger Saal, welcher mit eingelegtem Nussbaum-holz gepflastert und an den Wänden biss oben aus mit den schönsten Gemälden gezieret ist, mit welchen vornehmlich Prinz Moritzens Heldenthaten vorgestellt werden, wobey er unter vielen Siegeszeichen auf einem Triumph-Wagen pranget. Oben in der Kuppel ist der Pr. Amalien Bildniss mit ihrem Wapen und geschrenckten Nahmen umbgeben.

Alles dieses ist so köstlich ausgearbeitet und die Gegend dieses Hauses so lustig dass ich billig spreche:

Hier giebt Natur und Kunst einander wenig nach,
Und eben dieser Streit muss unsre Lust vermehren:
Wo diese Zimmer nicht der Venus zugehören,
So braucht Diana doch kein ander Schlaf-Gemach'.

An accurate description of the United Netherlands (...) together with an exact Relation of the entertainments of his most Sacred Majesty King William at the Hague, written by an English Gentleman, London 1691

p. 10: 'together with that to the Princes House in the Wood, in which House are in a large Hall the most rare and costly pictures of Europe'.

G. Upmark, 'Ein Besuch in Holland 1687 aus den Reiseschilderungen des schwedischen architekten Nicodemus Tessin d.J.', *Oud Holland XVIII* (1900)

p.147: 'Der Saal ist sehr hoch voller schönsten gemahlten vom Giordans [Jordaens] undt andern, auf dess Printzens Grossvatters Printz Henricks geburt, leben, unt Sterben appliciret. Dass gewelb wahr wohl darinnen zu observiren, mit den (vierkant) in den 4 achtecken, wie die vierde plante im buch auss weist, in den 4 ecken all opposite im Saal wahren grossen Spiegels mit Gueridonen undt Spiegelarmen neben beij auf den pilastern; die 4 Chronen wahren auch von Spiegelglässern mit ihren armen etc'.

Guide de La Haye, La Haye MDCCV

p.19: 'mais ce qu'il y a de plus riant, & de plus charmant, c'est le Sallon qui occupe tout le milieu de cette agreable Maison, lequel est ouvert de deux côtez, par devant & par où l'on y entre, & par derriere qui donne sur un très-beau & vaste jardin; Ce Sallon paroît quarré, cependant c'est un octogone peint de tous les côtez des grands exploits du Prince Frederic Henry & des plus éclatans endroits de sa vie. Il est éclairé par un Dôme qui régné au dessus,

autour duquel, quand il s'y donne quelque Bal, ou qu'il y a quelque partie de divertissement, les Musiciens & les Joueurs d'instrumens sont placez.'

A Description of Holland or the present State of the United Provinces, London MDCCXLIII p. 289: 'Here you enter the principal Apartment, which is of an octagonal Form, and takes up the body of the Building. It is exceedingly fine and magnificent. It is floored with Walnuttree, and always covered with rich Carpets. In the Cupola there is a Gallery for Musick, and in the middle of the Cieling the Picture of the Princess Amalia in Mourning. The Windows, which are always kept shut to preserve the Paintings, look into a magnificent Garden, into which the Descent is by hanging Stairs from a stately Glass Door.

But what constitutes the principal ornament of this Saloon, and indeed of the whole House, are its exquisite Paintings, all executed by the great Flemish Masters, and particularly Rubens. That of Vulcan in his Shop, which is aptly enough placed near the Chimney is the Work of that great Master, and esteemed the best Piece in the Collection. And indeed one could hardly take one's Eyes off it, had not every other Picture some peculiar Beauty to recommend it. The Triumphs of Frederick Henry entirely occupy one Side of the Salon: And indeed never did any Hero's Actions better deserve to be celebrated, than those of that great Prince. (...) On each Side of the Chimney on the Floor are placed the Bustos of the Prince and Princess of Orange, done out of a Block of white Marble; but neither the Situation nor Sculpture represent their Highnesses to Advantage. It is hoped, that the Painter, who shall draw their pictures, will do more Justice to the Originals'.

Travels through Flanders, Holland, Germany, Sweden, and Denmark, Amsterdam 1744 p. 30: 'a very large Dancing Room, with a high Roof rising into a Cupole, and at the top a Lanthor, in which is a Gallery for Musick, the Walls and Cieling all round adorn'd with curious Paintings, representing the Actions of Henry Frederick Prince of Orange, the Grand Father of his late Majesty William III, by whose Widow this House was built'.

A new travellers companion through the Netherlands, the Hague MDCCLIV p. 106: 'Here you enter the principal Apartment, which is of an octagonal Form. It is exceedingly fine and magnificent. It's floor is of Walnuttree, and always covered with rich Carpets. In the Cupola there is a Gallery for Musick, and in the middle of the Cieling the picture of the princess Amelia in mourning. The windows (which are always kept shut to preserve the paintings) look into a magnificent Garden, into which the descent is by hanging stairs from a stately glass door.

But what constitutes the principal Ornament of this Saloon, and indeed of the whole house, are its exquisite paintings, all executed by the great Flemish Masters, and particularly Rubens. That of Vulcan in his Shop, which is aptly enough placed near the chimney, is the work of that great master, and esteemed the best piece in the collection. And indeed one could hardly take one's eyes off it, had not every other picture some peculiar beauty to recommend it. The triumphs of Frederick Henry entirely occupied one Side of the Saloon. And indeed never did any Hero's Actions better deserve to be celebrated, than those of that great prince. He carried on and completed the great work, which his father pince William and his brother prince Maurice, had so happily begun and advanced. From the year 1625, when he made his first appearance on the Scene of Action, till 1647, when he died, performed so many glorious exploits, and so effectually reduced the power of Spain, that he might be preferred to many of the greatest men in history, and is equalled by few except the princes of his own family. On each side of the chimney on the floor are placed the bustos of the prince and princess of Orange, done out of a block of white Marble; but neither the situation nor sculpture represent their highnesses to advantage. The painter, who has draw the pictures, of their personages has

done more justice to the originals’.

J. P. Willebrandt, *Historische Berichte und praktische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande ..* Leipzig 1761

p. 93: ‘Den Haag: Schevelingen, Sanct Annen-land, das Haus im Busch sind angenehme Plätze. Das letztere zeigt einen Saal, drinnen die grössten Holländischen Mahler ihre Geschichtlichkeit rechtschaffen gezeiget haben.’

Marc-Antoine Laugier, ‘Détail de tout ce que nous avons observé et éprouvé dans notre voyage de Holande’, in *Correspondance de La Curne Sainte-Palaye*. BN, Ms Bréquigny 66 (1766)

p. 141v : ‘Sur le jardin il y a un grand salon octogone, peint de haut en bas par différents bons maîtres. Il y a un tableau des Cyclopes de Rubens, qui se fait remarquer au-dessus des autres. Vis-à-vis est un grand tableau de Jordans représentant un triomphe. Ce tableau est peint sans harmonie, toutes les figures paraissent sur un même plan. D’ailleurs le pinceau est vigoureux et le coloris a de la fraîcheur’.

H. Sanders, *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien*, Leipzig 1783

p. 500: ‘Aber das Merkwürdigste und Gröste im Schlosse ist der Oraniensaal, ein grosses, rundes Zimmer, gegen den Garten zu, ganz mit Malereien behangen, und mit einer herrlichen Kuppel verschönert. Die eine Seite füllt ein einziges grasses Gemälde von Jordaens, das den Prinzen Fried. Hein. auf dem Triumphwagen vorstellt. Die Zwietracht unter seiner Pferde Füßen, eine Menge Menschen um ihn herum, und der Prinz selber sind ganz vortreflich gemahlt. Rings herum im Zimmer sind an kleinen Wänden 4. Schildhalter, so natürlich gemahlt, dass man meint, die Kerle stehen wirklich da. Jenem Meisterstück gegenüber hängt ein andres von Rubens das die schmiedenden Cyclophen vorstellt. Der Pinsel dieses grossen Malers hat wieder alles erschöpft Man sieht sogar die Feuerfunken, man sieht in die rothe Schmiede-esse hinein, und dann die derben Muskeln am Körper dieser Kerle, ihre Stellungen - da sieht man recht Virgils illi inter sese etc. Die andern Stücke sind die 4. Welttheile und Allegorien von Einnahmen der Städte und alle Thaten des Prinzen Friedrich Heinrichs, von Everdingen, Honthorst, Sourmann, Lairesse und Thulden gemahlt. Oben in der Kuppel ist die zärtliche Gemahlin im Wittwenkleide abgebildet, mit Geniussen un lateinischen Inschriften. Der Geschmack der Holländer ist, überall das Todtengerippe dabei anzubringen’.

Guide ou nouvelle description de la Haye et de ses environs, La Haye MDCCLXXXV

p. 311: ‘La principale pièce est la grande Salle qui a donné son nom à tout l’édifice; elle en occupe le centre; sa figure est octogone, son diametre de cinquante pieds de Rhyndland, & sa hauteur de soixante jusqu’au comble de la couple dont la voûte de cette Salle est surmontée; son parquet est de bois de noyer; mais ce qui fait la magnificence de cette Salle, ce sont les tableaux dont elle est entierement tapissée. Ils ont été peints, depuis 1648 jusqu’à 1652, par neuf des plus fameux maître de l’Ecole Flamande & Hollandoise qui ont vécu après Rubens & van Dyk: savoir Jacob Jordaans d’Anvers; Theodore van Tulden de Bois-le-Duc, Pierre Zoutman de Haarlem, tous les trois disciples de Rubens, Cesar van Everdingen d’Alkmaar, Salomon de Bray de Haarlem, Jan Lievens d’Utrecht; Pierre de Grebber de Haarlem; Gerard Hondhorst de Leyde; Corneille Brizé de Haarlem.

Tous ces tableaux en partie historiques & en partie allégoriques se rapportent à un même sujet, savoir le Prince Frederic Henri, dont ils représentent la vie & le triomphe, qui donnerent enfin la paix aux Provinces-Unies. Aussi voit-on sur les deux battans de la porte Pallas & Hercule prêts à les ouvrir pour donner entrée à la Paix qui vient fermer le temple de Janus

représenté en sculpture sur l'architrave du bord inférieur de la cheminée. Le grand tableau au dessus de la cheminée représente la naissance de Federic-Henri (...)’ [tot en met p. 317 beschrijving van de schilderijen]

p. 317: ‘La coupole est entourée d’une galerie pour y placer des Musiciens lorsqu’on donne des fêtes dans cette Salle. Au centre du plafond de la coupole la Fondatrice de ce monument a fait placer son portrait en habit de Veuve.’ [Beschrijving van de overige vertrekken tot en met p. 321]

Description succincte de la Ville De La Haye, La Haye MDCCCXXIII

p. 48 : ‘mais le salon appelle Oranjezaal, excite la curiosite et l’admiration de tous les amateurs du beau. Cette salle est octogone et couverte d’une coupole qui s’eleve a la hauteur de 60 pieds.

C’est une espece de mausolee que fit eriger, a la memoire du grand Frederic Henri, sa veuve, la princesse Amelie.

Le centre du plafond de cette couple est orne du portrait de la fondatrice de ce monument, et les compartimens sont peints par Grebber. Les grands peintres des ecles hollandaise et flamande ont concouru, a l’envi, a decorer de leurs oeuvres admirables le contour de cette vaste salle. On y voit, entre autres, un tableau large de 24 pieds et haut de 27, chef-d’oeuvre de Jordaens, ou sont deployees toutes les richesses de l’imagination de ce peintre immortel, et toutes les beautés d’un art dans lequel nous avons des rivaux, mais non des maitres.

A droite de la porte d’entree, a peu pres en face de cette superbe composition, se trouve un tableau du premier de tous les peintres, Rubens, representant des Cyclopes, comme dirait certain vicomte, ‘Frappant les foudres de Jupiter sur la retantissante enclume’. On voit encore, dans d’autres appartemens, des tableaux peints par Ter Burg, Zeegers, Hondhorst, etc.’.

E. Lecky, ‘The House in the Wood’, *The Nineteenth Century*, may 1899, pp. 795-801:

p. 800: ‘William V the last of the Stadholders, took no less interest in the house than his father. He had all the paintings carefully restored for the reception of his wife’.